

Osmanlı Devleti'nde Parlamento Fesihleri (1877-1920)

Abmet Ali GAZEL

Prof. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi

E-Mail: agazel@aku.edu.tr

ORCID ID: 0000-0002-7211-6032

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 02.02.2021 Kabul Tarihi / Accepted: 13.07.2021

ÖZ

GAZEL, Ahmet Ali, **Osmanlı Devleti'nde Parlamento Fesihleri (1877-1920)**, CTAD, Yıl 18, Sayı 35 (Bahar 2022), s. 67-101.

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin ilanı ile Osmanlı Devleti'nde mutlak monarşiden meşrutî monarşiye geçilmiş ve bu değişimin sonucu olarak da parlamento açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde parlamento, Birinci Meşrutiyet Devrinde iki, İkinci Meşrutiyet Devrinde dört olmak üzere altı yasama dönemi olarak faaliyette bulunmuştur. Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde toplanan ilk Meclis üç ay sonra dağılmış, İkinci Meclis ise II. Abdülhamit tarafından tatil edilmiştir. Ancak bu tatil 30 yıl sürmüştür. Yeni Meclis ancak İkinci Meşrutiyet'in ilanı sonrası 1908 yılında açılabilmiştir. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde dört meclis yasama faaliyetinde bulunmuştur. Ancak bu dört meclis de süresini tamamlayamadan feshedilmiştir.

Osmanlı Devleti Dönemi'nde fesih hakkı parlamenter sistemin özüne ve değerlerine uygun işletilememiştir. Bu durum Cumhuriyet Dönemi anayasa yapıcıları üzerinde olumsuz bir etki bırakmıştır. Cumhuriyet Dönemi'nde anayasa yapıcıları bu kuruma yer vermemiş ya da gerçekleştirilmesini oldukça zorlaştırmıştır.

Bu makalede Osmanlı Devleti'ndeki parlamento fesihleri anlatılmıştır. Makale hazırlanırken Meclis-i Mebusan ve Ayan Zabıt Ceridelerine ve dönemin basınına başvurulmuştur. Bunun yanında bu konuda yazılmış araştırma eserlere de bakılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Meclis-i Mebusan, Fesih, İkinci Meşrutiyet.

ABSTRACT

GAZEL, Ahmet Ali, **Parliament Dissolutions in the Ottoman State (1877-1920)**, CTAD, Year 18, Issue 35 (Spring 2022), pp. 67-101.

With the proclamation of the Ottoman Basic Law (“Kanun-ı Esasi”) on December 23, 1876, the Ottoman Empire passed from absolute monarchy to constitutional monarchy. As a result of this change, the parliament was opened. In the Ottoman State, the parliament operated for six legislative periods, two in the First Constitutional Period and four in the Second Constitutional Period. The first parliament convened in the First Constitutional Period was dissolved three months later. The second parliament was suspended by Abdulhamid II. However, this suspension lasted 30 years. The new parliament could only be opened in 1908 after the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. During the Second Constitutional Period, four parliaments were involved in legislative activities. However, these four parliaments were dissolved before they could complete their term.

During the Ottoman period, the right of dissolution could not be executed in accordance with the essence and values of the parliamentary system. This situation had a negative effect on the constitution makers of the Republican period. In the Republican period, the constitution makers did not include this institution or made it very difficult to do.

In this article, the parliamentary dissolutions in the Ottoman Empire are explained. While preparing the article, it was referred to the minutes of the Chamber of Deputies and the Assembly of Notables and to the press of the period. In addition, research works written on this subject were also examined.

Keywords: the Ottoman State, Chamber of Deputies, dissolution, Second Constitutional Period.

Giriş

Genel olarak yasama-yürütme ilişkilerine uyum ve denge getirme temeline dayanan bir sistem¹ olarak tarif edilen parlamenter rejim üç ana ilkeye

¹ Nadir Latif İşlâm, *Türkiyede Gensoru ve Meclis Tabkikatı*, Ankara, 1966, s. 5.

dayanmaktadır; bunlar, Yürütme ve yasama arasında eşitlik; yasama-yürütme arasında iş birliği ve yasama ve yürütmenin birbirini karşılıklı olarak etkileyecek biçimde araçlarla donatılmalarıdır.²

Bunlar arasında yasama ve yürütme arasında gerçek dengeyi kuracak olan ilke üçüncüsüdür. Yasama ile yürütme arasında karşılıklı etkileme araçlarından biri Hükûmetin meclise karşı siyasî sorumluluğu diğeri de fesihdir.³ Meclis, Hükûmeti güvensizlik oyu vererek ya da onun güven istemini reddederek düşürmek ister veya düşürürse Hükûmet de meclisi fesihle tehdit eder ya da feshedebilir. Hükûmetin meclisi feshedebilme hakkı, onun meclis önündeki siyasî sorumluluğunun bir karşılığıdır denebilir. Kısaca fesih yetkisi, parlamenter rejimde ortaya çıkacak kriz ve tehlikelere karşı bir güvenlik supabı ve kamu iktidarları arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde, seçmen topluluğunun kesin karar vermesini sağlayan sürecin demokratik dayanağıdır.⁴

Parlamentoların yasama dönemlerini, bu dönem dolmadan önce sona erdiren bir işlem olarak tanımlanabilecek olan fesih, ilk olarak İngiltere'de ortaya çıkmış ve klasik parlamenter rejimle birlikte Fransa'ya geçmiştir. Fransız kamu hukukunda ilk kez 4 Haziran 1814 tarihinde devlet başkanlarına üç ay içinde bir yenisini toplamak şartıyla parlamentoyu feshetme yetkisi verilmiştir. Daha sonra 19. ve 20. yüzyıllarda birçok ülkede fesihler yaşanmıştır. Örneğin 1850-1900 yılları arasında İngiltere'de 11; Belçika'da 7; Hollanda'da 8 fesih olayı gerçekleşmiştir. 1900-1950 yılları arasında ise İngiltere'de 13; Belçika'da 11; Hollanda'da 8 kez fesih olayı yaşanmıştır. Bazen çok kısa aralıklarla fesihler de gerçekleşmiştir. Örneğin Weimar Almanya'sında 8 ay içinde üç feshe başvurulmuştur.⁵

Parlamentolar genelde şu sebeplere dayalı olarak feshedilmiştir: Parlamento-Hükûmet arasında uyuşmazlık; Parlamentonun ülkenin düşünce ve eğilimlerini yansıtmaması; Yasama döneminin sonuna yaklaşması; iki meclisli parlamenter sistemlerde, iki meclis arasındaki anlaşmazlık ve tikanıklık; yeni bir sorun üzerinde halkın düşünce ve eğilimlerinin öğrenilmesine ihtiyaç duyulması; partilerin girişimleri.⁶

² Tuncer Karamustafaoglu, *Yasama Meclislerini Fesih Hakkı*, Ankara 1982, s. 65.

³ Ergun Özbudun, *Parlamenter Rejimde Parlamentonun Hükûmeti Murakabe Vasıtaları*, Ankara, 1962, s. 3.

⁴ Karamustafaoglu, *age.*, s. 66-67.

⁵ *age.*, s. 17-166.

⁶ Karamustafaoglu, *age.*, s. 89.

Feshi uygulayacak organa göre bir sınıflandırma yapıldığında feshin beş şekilde yapıldığı görülmektedir⁷: Bunlar Devlet Başkanı tarafından yapılan fesih, Hükûmet eliyle yapılan fesih, öz fesih, halk girişimiyle fesih ve otomatik - kendiliğinden işler- fesihtir. Bunlar içinde yasama-yürütme dengesindeki önemi dikkate alındığında çağdaş parlamenter rejime en uygun fesih türü Hükûmet eliyle yapılan fesihtir. Zira dar anlamda fesih, yürütmenin yasamayı dağıtmasıdır.⁸

Fesih kararının yazılı olması gerekmektedir⁹ ve kararda tarih belirtilerek yetkili veya yetkililerce imzalanmalıdır. Kararın hazırlanması ise genellikle özel bir usule bağlı değildir. Bunun yanında fesih kararında seçim ve yeni meclisin toplantı tarihlerine yer verilmesi de hukuki ve siyasi açıdan önem arz etmektedir. Zira anayasa yapıcılar feshin kötüye kullanılmasını önlemek amacıyla anayasalara çeşitli sınırlayıcı ve güvence kuralları koymuşlardır. Fesih kararı yetkili organlarca imzalandıktan sonra yürürlüğe girer, ancak bu kararın ilgililere yayın veya yazılı bildirme (tebliğ) yoluyla duyurulması veya ulaştırılması gerekmektedir.

Fesih işleminin denetime tabii tutulup tutulamayacağı konusuna gelince, bu konuda dünyada tek olay bulunmaktadır. 1953 yılında Japonya'da bir milletvekili fesih işleminin anayasaya uygunluğunu tartışma konusu yapmak için Temsilciler Meclisi'nin anayasaya aykırı olarak feshedildiğini ileri sürerek alması gereken milletvekili ödeneğini geri almak için dava açmış ve ilk derece mahkemesi işlemin denetlenebileceğine karar vermiştir. İkinci mahkeme de bu karara uymuş, ancak Tokyo Yüksek Mahkemesi davacının fesih işleminden kaynaklanan iddiasını yargı yoluyla denetlenebilir nitelikte görmemiş ve reddetmiştir. Kısaca parlamento fesihleri idari yargı alanının dışında bırakılmıştır.

Olağan fesihte, yetkili organca imza edilen fesih kararı yürürlüğe girer; ama ilgililere bildirilmedikçe onlar üzerinde etkisini göstermez ve onlara uygulanmaz. Karar yasama meclisine ulaştıncaya o meclis artık meclis olma özelliğini kaybeder. Bu kişilerin toplantısı artık resmi bir parlamento toplantısı sayılamaz. Ancak fesih kararının hüküm doğurmasını bir süreye ya da şarta bağlamışlarsa fesih o

⁷ Farklı ölçütler kullanarak feshi başka türlü gruplayanlar da olmuştur. Bazıları kanunilik unsurunu göz önüne alarak yasal fesih, illegal fesih, gönüllü fesih ve doğal fesih şeklinde sınıflandırmışlardır. Bk. Taha Enes Çağlar, "Parlamentonun Feshi", *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 31.

⁸ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 105-108.

⁹ Çağlar, *agt.*, s. 4; İngiliz anayasasına göre 17. Yy. sonuna kadar devlet başkanı fesih kararını Avam Kamarasında sözlü olarak açıklayabilmiştir. Ancak bu yöntem en son 1681'de kullanılmıştır.

zaman ya o sürenin gerçekleşmesi ya da şartın gerçekleşmesiyle hüküm doğurur.¹⁰

Kanun-ı Esasi'de Fesih Hakkı

23 Aralık 1876 tarihinde ilan edilen Kanun-ı Esasi'ye meclisin feshi açısından bakıldığında belirleyici rolün padişaha verildiği ve padişaha sınırsız bir fesih hakkı tanındığı görülmektedir. Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesine göre Meclis-i Umumi'nin toplanması, tatili ve gerektiğinde (6 ay içinde)¹¹ yeniden seçim yapılmak şartı ile meclisin feshi padişahın yetkileri arasındadır.¹²

Bunun yanında padişah, Hükûmet ile Mebusan Meclisi arasında kriz çıktığı zaman da isterse Hükûmeti dağıtabiliyor, isterse mebusan seçimlerini yenileyebiliyordu. Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesine göre, Hükûmet ile meclis arasında ihtilafa neden olan kanun Hükûmet tarafından ısrar edilip Mebusan Meclisi tarafından da çoğunlukla ve gerekçeli olarak kesin ve mükerreren reddedilirse, padişah isterse Hükûmeti değiştirebilecek isterse kanuni zamanında seçim yapılmak şartıyla Mebusan Meclisi'ni feshedebilecekti. Özetle, bu madde kabineyi değiştirme veya meclisi feshetmede padişaha büyük bir serbestlik veriyordu.¹³ Diğer yandan eğer Mebusan Meclisi padişah tarafından feshedilirse yeni meclisin altı ay içinde toplanabileceği şekilde seçimlere başlanacaktı (Madde 73).¹⁴

Kısaca, Kanun-ı Esasi'nin ilk şeklinde padişaha “sınırsız bir fesih” hakkı tanınmıştır. Ancak devlet başkanına fesih hakkı verilmesi parlamenter rejimin temel esaslarından biri olan yasama ile yürütme arasında dengeyi mümkün kılacak en önemli şartlardan birini teşkil ettiğine göre padişaha bu şekilde bir yetki verilmesini normal karşılamak gerekmektedir. Zira padişah bu yetkiyle icabında millete düşüncesini izhar etmek imkânı verdiğinden meşrutî rejime aykırı bir durum söz konusu olmamaktadır.¹⁵

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde gerçek bir parlamenter sistem oluşturulması için yoğun çabalar harcanmıştır. Bu çabaların en önemlisi 21 Ağustos 1909

¹⁰ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 149-168.

¹¹ Kanun-ı Esasi'nin 73. maddesi.

¹² Suna Kili - A. Şeref Gözübüyük, *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2000, s. 43-44.

¹³ Kili - Gözübüyük, *age.*, s. 46.

¹⁴ 73. Madde için bk. *age.*, s. 50.

¹⁵ Recai Galip Okandan, *Ämme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1957, s. 167.

tarihinde yapılan Kanun-ı Esasi değişiklikleridir. Bu tarihte Kanun-ı Esasi'nin 21 maddesi değiştirilmiş, biri kaldırılmış ve üç yeni madde eklenmiştir.¹⁶ Bu yeni değişikliklerle daha meşrutî bir anayasa ortaya çıkmıştır. Her şeyden önce 1909 değişiklikleriyle, padişahın parlamentonun toplantı süresi üzerindeki tasarruf hakkı önemli ölçüde azaltılmıştır. Kanun-ı Esasi'nin ilk şeklinde Meclis-i Umumi'nin Kasım başında padişah iradesiyle açılıp yine padişah iradesiyle Mart başında kapanacağı belirtilmekteydi. 1909'da yapılan değişiklikle meclisin her yıl Kasım ayı başında davetsiz olarak toplanacağı ve Mayıs ayı sonunda da tatile gireceği kayıt altına alınmıştır (Madde 43).¹⁷

7. maddede yapılan değişiklikle ise padişahın “mutlak fesih” yetkisi kaldırılmıştır. 7. maddenin ilk şeklinde, “ledel-iktiza Heyet-i Mebusan'ın azası yeniden intihap olunmak şartı ile feshi hukuk-ı mukaddese-i Padişahî cümlesindedir” denilerek fesih hiçbir şarta tabi kılınmazken, 1909 yılında yapılan değişiklikle sadece 35. madde gereğince fesih yapılabileceği ifade edilmiştir. Padişahın 35. madde gereğince meclisi feshedebilmesi için ise Âyan Meclisi'nin onayını alma şartı getirilmiştir. Bunun yanında Mebusan Meclisi'nin yine 35. madde gereğince feshedilmesi durumunda üç ay içinde seçim yapılması şartı eklenmiştir.¹⁸ Diğer taraftan yapılan son değişikliklerle Padişahın meclisi fesih yetkisini tek başına kullanmasının da imkânı kalmamıştır. Zira fesih kararının sorumluluğunu deruhte edecek bir kabineye ihtiyaç bulunmaktaydı ve kaleme alınacak fesih kararında nazırların da imzaları bulunacaktı.¹⁹

Meclisin feshinin tek gerekçesi olan Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinde yapılan değişiklikle de meclisin feshi zorlaştırılmıştır. Tadil edilen maddeye göre, kabine herhangi bir konuda ısrar eder ve meclis tarafından iki kere reddedilirse, Hükümet ya meclisin kararını kabul edecek ya da istifa edecektir. İstifa ettiği takdirde, yeni gelen kabine de önceki kabinenin fikrinde ısrar eder ve meclis de gerekçeli olarak tekrar reddederse padişah Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesi mucibince, (üç ay içinde) yeniden seçim yapılmak şartıyla meclisi

¹⁶ Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki*, Çev.Nuran Yavuz, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1995, s. 82.

¹⁷ Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 87.

¹⁸ *age.*, s. 86.

¹⁹ Recai Okandan, “7 Zilhicce 1293 Kanunu Esasisine ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre İcra ve Teşri Fonksiyonlarile Bunları İfa Edecek Organlar Arasındaki Münasebetler”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13/1, 1947, İstanbul, s. 18; Nitekim 18 Ocak 1912 tarihindeki ilk fesih iradesinde kabine üyelerinin de imzası bulunmaktadır. *Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC)*, Devre: 1, İçtima Senesi: 4, İnikad: 42, II, s. 553.

feshedebilecekti. Ancak yeni gelecek meclis önceki meclisin kararında ısrar ve sebat edecek olursa, kabine meclisin fikrini kabul etmek zorunda kalacaktı.²⁰

1909 tarihindeki değişiklikten sonra Kanun-ı Esasi'nin fesihle ilgili 7. ve 35. maddeleri iki defa daha değişikliğe uğramıştır. Mayıs 1914'te 7. maddede yapılan değişiklikle, gerektiğinde 35. madde gereğince meclisin feshi ile toplantı erteleme ve tatillerin toplamının o seneki yasama yılının yarısını geçmemek ve o seneki yasama döneminde süresini tamamlamak üzere, Mebusan Meclisi'nin tecil ve tatilinin padişahın yetkisinde olduğu belirtilmiştir. 35. maddede yapılan değişiklikle ise bir geriye dönüş olmuş ve fesih kolaylaştırılmıştır. Tadil edilen 35. maddeye göre, kabine ile mebusan arasında ihtilaf olan bir kanunun kabulünde Hükûmet tarafından ısrar olunup Mebusan Meclisi tarafından çoğunlukla ve iki kere reddedilmesi durumunda kabinenin değiştirilmesi veya dört ay içinde seçim yapılmak ve toplanmak şartıyla Mebusan Meclisi'nin feshinin padişahın yetkisinde olduğu, ancak yeni meclisin önceki meclisin kararında ısrar etmesi durumunda mebusanın kararının kabulünün mecburi olacağı kaydedilmiştir.²¹

1916 yılında ise fesih yetkisi konusunda Kanun-ı Esasi'de radikal bir değişiklik yapılmıştır. Öncelikle Kanun-ı Esasi'nin fesihle ilgili 35. maddesi kaldırılmıştır. 7. maddede yapılan değişikliğe göre de dört ay zarfında seçim yapılmak şartıyla gerektiğinde Mebusan Meclisi'nin feshinin padişahın yetkisinde olduğu kabul edilmiştir.²² Bu tarihten sonra Kanun-ı Esasi'nin fesihle ilgili maddelerinde herhangi bir değişiklik yapılmamıştır.

Birinci Meşrutiyet Dönemi

1877 Mebusan Meclisi'nin Dağılması

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi ilan edilince Osmanlı Devleti mutlak monarşiden meşrutî monarşiye geçmiştir. Ancak seçim çalışmalarına daha Kanun-ı Esasi tasdik edilmeden önce başlanmış ve Osmanlı'da ilk seçimler 29 Ekim 1876 tarihli 12 maddelik geçici bir talimatnameye göre yapılmıştır.²³ Yapılan seçimler neticesi 19 Mart 1877 tarihinde Meclis-i Umumi açılmıştır. Ancak Birinci Meclisin yasama süresi üç ay sürmüştür. Zira seçimlerin yapıldığı Geçici Talimatname'de meclisin toplantı süresinin üç ay olduğu belirtilmiştir.

²⁰ Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 86.

²¹ *Meclis-i Ayan Zabut Ceridesi (MAZC)*, Devre: 3, İçtima Senesi: 1, İnikad: 3, I, s. 32.

²² Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 90.

²³ Meclis-i Umuminin Suret-i İntihabına ve Tayinine Dair Talimat-ı Muvakkate için bk. Bekir Sıtkı Baykal, "Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler", *Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 96, 1960, s. 609-612; Birinci Meşrutiyet Dönemindeki seçimler hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Oğuz, *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Ankara, 2010, s. 106-114.

Dolayısıyla 19 Mart 1877 tarihinde başlayan Meclisin toplantı süresi 19 Haziran 1877 tarihinde bitmiştir. Bununla birlikte bazı önemli görüşmelerin bitirilememesinden dolayı toplantı süresi 10 gün uzatılmış ve bu sürenin de dolmasıyla 28 Haziran 1877 tarihinde parlamento dağılmıştır.²⁴ 114 mebusun görev yaptığı ilk Mecliste 56 oturum yapılabilmektedir.

Bazı yazarlar bu ilk Meclisin dağıtıldığını belirtirken;²⁵ bazı yazarlar ise feshedildiğini savunmaktadır.²⁶ İkinci görüşe göre, Meclis 28 Haziran 1877 tarihinde fesholunmuş ve padişah fesih kararıyla birlikte yeni seçimlerin yapılmasını da emretmiştir.²⁷ Ancak Birinci Meclisin dağıtılmasına fesih demek çok doğru değildir; zira Meclis dağılmadan önce sadareten mabeyne yazılan tezkerede, Kanun-ı Esasi'nin 43. ve 44. maddelerine göre Meclis-i Umumi'nin her sene Kasım (Teşrin-i sani-Rumi) başından toplanıp Mart (Rumi) başında kapanması gerektiği; ancak devletçe görülecek lüzum üzerine meclisin vaktinden evvel açılması, sürenin kısaltılması veya uzatılmasının padişahın yetkisinde olduğu belirtildikten sonra, Geçici Seçim Talimatnamesi'nin 5. maddesinde Meclis-i Umumi'nin Mart ortasında açılıp üç ay devam etmesinin açık olduğu ve resmi açılışın da 19 Mart 1877'de olmasına binaen bu sürenin 19 Haziran 1877'de dolacağı ve bu tarihe de beş altı günlük bir süre kaldığı ifade edilmiştir. Tezkerede daha sonra bazı kanun tasarılarının görüşmelerinin bitirilememiş olmasına rağmen Osmanlı-Rus Harbi'nden dolayı oluşan olağanüstü durumda Meclisin süresinin uzatılmasının fayda yerine zarar vereceği belirtilmiş ve Meclisin daha önceden belirlenen tarihte tatil edilmesi istenmiştir. 16 Haziran 1877 tarihinde çıkan iradede sadaretin isteği doğrultusunda Meclisin dağıtılmasına karar verilmiştir. Ancak 19 Haziran 1877'de çıkan ikinci irade ile bazı önemli kanun tasarılarının görüşmelerinin bitirilebilmesi için sürenin on gün uzatıldığı ilan edilmiştir.²⁸

Tezkeredeki ifadelerden de anlaşıldığına göre, ilk Meclisin dağılmasına fesih demek pek uygun düşmemektedir. Zira süre olarak Kanun-ı Esasi'ye aykırı bir durum da olsa, önceden belirlenen bir tarihe riayet söz konusudur. Yasama süresi üç ay olarak belirlenmiş ve bu süreye uyulması istenmiştir. Ancak daha sonra bu süreye on gün daha eklenmiştir. Herhalde fesih tarihi önceden belirlenmiş ve daha sonra bu tarih 10 gün uzatılmış bir fesih olayı dünyada

²⁴ Hakkı Tark Us, *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi (1293=1877)*, I, Vakit Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1939, s. 400.

²⁵ Okandan, *age.*, s. 216, 225. Aynı yazar ilk meclisin mebusların ağır eleştirisi nedeniyle 28 Haziran 1877 tarihinde feshedildiğini de yazmaktadır. Bk. Okandan, *age.*, s. 228.

²⁶ Kemal Dal, *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1984, 22.

²⁷ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 185.

²⁸ Baykal, *agm.*, s. 624-628.

yoktur. Burada üzerinde durulması gereken konu, Kanun-ı Esasi seçim dönemlerini dört yıl olarak belirlemişken buna aykırı olarak bu sürenin üç ay olarak uygulanmış olmasıdır. Dolayısıyla burada anayasa ihlal edilmiştir. Bununla birlikte bazı anayasa hukukçularınca Geçici Seçim Talimatnamesi de anayasal değere sahiptir. Zira Talimatname, Kanun-ı Esasi'den yaklaşık iki ay önce tasdik edildiği gibi, bir anayasada yer alması gereken hükümleri de ihtiva etmiştir.²⁹ Dolayısıyla, Birinci Meclis, anayasaya aykırı olarak ancak anayasaya eş değer bir kanun gereğince üç ay görev yapmış ve süresi bitince de dağılmıştır.

Burada dikkat çekilmesi gereken bir durum da Geçici Talimatname'de Meclisin süresi belirlenirken yasama döneminin nispeten yasama yılı gibi algılanmış olmasıdır. Zira dönemin yazışmalarında yasama dönemi olan dört yıla hiç atıf yapılmazken hep Kanun-ı Esasi'nin 43. maddesine atıf yapılarak Meclis-i Umumi'nin her sene Kasım (Teşrin-i sani-Rumî) başından toplanıp Mart (Rumî) başında kapanması gerektiği belirtilmiştir. Geçici Talimatname'nin 5. maddesinde de Meclis-i Umumi'nin Mart ortasında açılıp üç ay devam etmesinin açık olduğu ifade edilmiş³⁰ ve bu karara uygun olarak Meclis üç aylık süre dolunca da dağılmıştır.

Bütün bunların yanında Meclis Başkanı Ahmet Vefik Paşa, mebuslara son oturumda yaptığı kapanış konuşmasında, yeni mebuslar seçilinceye kadar mebus olduklarını ve gerektiğinde tekrar toplanabileceklerini söylemiştir.³¹ Sonuç olarak mebusların yasama görevleri devam ettiğine göre fesih söz konusu değildir. Zira Kanun-ı Esasi'de açık bir hüküm bulunmadığı için, parlamentonun fesih kararı meclise bildirildiği anda mebusların mebusluk sıfatının sona ermesi gerekmektedir.³²

²⁹ Hüseyin Nail Kubalı, *Türk Esas Teşkilat Hukuku Dersleri*, İstanbul Tan Matbaası, İstanbul 1960, s. 86; Servet Armağan, "Türkiye'de Parlamento Seçimleri", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 33, Sayı 3-4, İstanbul 1967, s. 50; Geçici Seçim Talimatnamesi'nin Birinci Meşrutiyet Dönemi seçimlerinde uygulanan ve Kanun-ı Esasi ile çelişen başka maddeleri de bulunmaktadır. Örneğin Kanun-ı Esasi her elli bin erkek nüfus için bir mebus seçileceğini belirtirken Geçici Talimatname bütün ülke için mebus sayısını, nüfusa bakmaksızın, en az 130 olarak belirlemiştir. Kanun-ı Esasi'de seçimin bir veya iki dereceli olması konusunda net bir hüküm yokken seçimler Geçici Talimatname'ye göre iki dereceli yapılmıştır. Yine Kanun-ı Esasi'de seçilme yaşı 30 iken Geçici Talimatname'ye göre 25'tir. Kanun-ı Esasi'nin birçok maddesine aykırı olarak seçimlerin Geçici Talimatname'ye göre yapılmasına ve Meclisin buna göre oluşmasına bakılırsa Geçici Talimatname'nin anayasal değere sahip olduğunu kabul etmek gerekmektedir.

³⁰ Baykal, agm., s. 624-625.

³¹ Us, *age.*, I, 400.

³² Karamustafaoğlu, *age.*, s. 167.

1878 Mebusan Meclisi'nin Tatil Edilmesi

28 Haziran 1877 tarihinde Birinci Meclis dağılınca, Ağustos 1877'de İkinci Meclis seçimleri için çalışmalarına başlanmıştır. Birinci Meclis'te bir seçim kanunu yapılmasına rağmen Padişah tarafından tasdik edilmediği için ilk seçimler için hazırlanan Geçici Seçim Talimatnamesi'nin ikinci seçimlerde de uygulanmasına karar verilmiştir.³³ Yapılan seçimler sonrası Meclis 13 Aralık 1877 tarihinde açılmıştır. Ancak bu Meclisin yasama süresi Birinci Meclis kadar da sürmemiştir. 96 mebusun görev yaptığı İkinci Mebusan Meclisi 29 oturum gerçekleştirebilmiş ve 13 Şubat 1878 tarihli irade ile tatil edilmiştir.³⁴

13 Şubat 1878 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasında, Meclis-i Umumi'nin aslı görevinin kanun tasarılarını incelemek ve müzakere etmek olduğu, bunun tam olarak yapılabilmesinin ise vükela, Ayan ve Mebusan arasında fikir alışverişi yapılmasına bağlı bulunduğu belirtildikten sonra ülkenin içinde bulunduğu siyasi ortamın parlamentonun çalışmasını güçleştirdiği ifade edilmiştir. Diğer yandan Meclis-i Umumi açık oldukça her gün belki her saat meydana gelen olayların ve Hükümetçe alınan kararların Ayan ve Mebusan'a tebliğ edilmesinin lazım geldiği, buna ise zamanın müsait olmadığı belirtilmiştir. Yine mazbatada, olağanüstü durum içinde bulunan Osmanlı Devleti'nin “müşterekleri” ile yapmakta olduğu görüşmelerin neticelerinin zamanı gelmeden Meclis-i Umumi'ye arz edilmesinin dünyanın hiçbir yerinde görülmediği, bu cümleden hareketle Meclisin toplantı süresinin bitmesine bir ay kala Edirne'de henüz başlanan³⁵ barış görüşmelerinin tamamlanması için ise ondan daha fazla zamana ihtiyaç bulunduğu belirtildikten sonra, Kanun-ı Esasi'ye göre Meclis-i Umumi'nin vaktinden önce açılmasının, toplantı süresinin uzatılmasının veya kısaltılmasının padişahın yetkisinde olduğu vurgulanmış ve mevcut durum ve arz edilen sebeplerden dolayı Meclis-i Umumi'nin “geçici olarak” tatil edilmesi istenmiştir.

Bu mazbata üzerine çıkan iradede, içinde bulunulan mevcut durumun Meclis-i Umumi'nin görevini tam olarak yapmasına müsait olmadığı belirtildikten sonra, Kanun-ı Esasi gereğince meclisin toplantı süresinin uzatılmasının veya kısaltılmasının padişahın yetkisinde olduğu hatırlatılmış ve içinde bulunulan olağanüstü durumdan dolayı o günden (13 Şubat 1878) itibaren Ayan ve Mebusan Meclislerinin tatil edildiği ifade edilmiştir. Ayrıca

³³ Baykal, agm., s. 628-629.

³⁴ Meclis-i Mebusan'ın tatil edilmesinin iç ve dış nedenleri için bk. Oğuz, *age.*, s. 235-253.

³⁵ 31 Ocak 1878 tarihinde barış protokolü ve mütareke sözleşmesi imzalandıktan Edirne'de yapılacak barış görüşmeleri için Şura-yı Devlet Reisi Saffet Paşa ve Berlin Sefiri Sadullah Bey seçilmiş ve Edirne'ye gitmişlerdi. Mahmud Celâleddin Paşa, *Mirat-ı Hakikat*, Hazırlayan: İsmet Miroğlu, Berekat Yayınevi, İstanbul 1983, s. 551.

gösterdikleri fedakârane ve önemli çalışmalarından dolayı iki heyete padişahın takdirlerinin sunulması istenmiştir.³⁶ Kısaca Hükûmet, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi nedeniyle oluşan siyasi durumdan dolayı Meclisin tatilini istemiş, padişah da bu gerekçeye dayanarak Meclisi tatil etmiştir. Yalnız Vükela Mazbatasında Meclisin geçici süre tatil edilmesi istenmişken Padişah herhangi bir süre belirtmeden meclisi tatil etme yolunu seçmiştir.

İkinci Meclisin tatil edilme nedenleri konusunda birçok sebep ileri sürülebilir. Ancak bunlardan en önemlisi, mebusların etkin bir şekilde yürütmeyi denetlemeleridir. Meclisin birinci döneminde ortama alışmaya çalışan ve suskun mebuslar, Meclisin ikinci döneminde oldukça dikkate değer bir meclis denetimi gerçekleştirmişlerdir. Mebusların, Osmanlı-Rus Savaşı'nda komutanların kötü idarelerinden dolayı meydana gelen başarısızlıkların sorumlularını arama girişimleri rahatsızlığı daha da artırmıştır. Hatta zaman zaman Meclis Reisi Ahmet Vefik Paşa, sert çıkışlarda bulunan mebusları uyarmak zorunda kalmış ve böyle devam ederse Meclisin kapatılması gerektiğini söylemekten çekinmemiştir.³⁷

Padişahın bu eleştirilere çok da duyarsız kaldığını söylemek doğru değildir. Örneğin II. Abdülhamit mebusların rahatsızlıklarını dile getirdikleri ve hakkında önerge hazırladıkları Ethem Paşa'yı mebusların girişiminden önce görevden alarak³⁸ yerine Hamdi Paşa'yı sadarete tayin etmiştir. Ancak eleştirilerin Hükûmet boyutunu aşarak padişaha kadar uzanması Meclis açısından sonun başlangıcı olmuştur. Bu konuda Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin eleştirisi bardağı taşıran son damla olmuştur.

93 Harbi'nin sonlarına doğru Rusların hiç beklenmedik bir şekilde İstanbul sınırlarına dayanması İngilizleri telaşlandırmış ve İngiltere'nin Akdeniz donanmasından bir filo İstanbul'a gelmek üzere yola çıkmıştır. Ancak Osmanlı Devleti, barış yapma eğiliminde olduğu ve İngiltere'nin bu hareketinin Rusları daha da kızdıracağını düşündüğü için İngilizlerin Çanakkale'ye girmelerine izin vermek istememiştir. Ruslar, İngiliz gemilerinin İstanbul'a gelmesi durumunda İstanbul'a bir fırka asker sevk edeceklerini bildirmiştir. Bu durumda ne yapılacağına karar verilmesi için 13 Şubat 1878 tarihinde İstanbul'da bir Meşveret Meclisi toplanmış ve bu toplantıya bazı mebuslar da davet edilmiştir. Bu mebuslardan Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi'nin toplantı sırasında "*padişah huzurunda böyle toplantı yaparak işlerimize çare düşünülmesi zamanında gerekti. Savaş bakımından durumumuzun müsait olduğu güzel günler geçirdi. İş bu dereceye*

³⁶ Baykal, agm., s. 635-636.

³⁷ Necdet Öklem, *1877 Meclisi Mebusları*, İzmir, 1982, s. 43.

³⁸ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi (1876-1907)*, Cilt VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2007, s. 279.

geldikten sonra ne denilir?” demesi padişahı oldukça rahatsız etmiştir. Sultan II. Abdülhamit, hezimetle hiçbir sorumluluğunun olmadığını belirttikten sonra artık dedesi Sultan Mahmut yolunu tercih etmeye mecbur olacağını söyleyerek toplantıyı terk etmiştir.³⁹ Padişah toplantıyı terk ettikten sonra aynı gün Meclis-i Mebusan’ı tatil etmiştir.

Bununla birlikte, Meclisin tatil edilmesindeki etkenlerden biri de o zamana kadar hesaba çekilmeyen ve mebuslar tarafından hesap sorulunca da meclisten rahatsız olan devlet ricalinin⁴⁰ meclisin kapatılması yönünde padişaha telkinler de bulunmasıydı. Örneğin, Trabzon’dan İstanbul’a gelen Mersin Vapuru’nun Trabzon sahillerinde hiç direnmeden Ruslar tarafından teslim alınması nedeniyle⁴¹ hakkında gensoru önergesi verilen Serasker Rauf Paşa, 5 Ocak 1878 tarihinde Mecliste gensoruya cevap vermiştir. Ancak Rauf Paşa gensoru sırasında Mecliste oldukça zor anlar yaşamıştır. Rauf Paşa, Meclisten çıktıktan sonra hemen Padişahın yanına giderek Süleyman Paşa’nın, harbin meydana getirdiği galeyandan yararlanarak mebuslar ve Mithat Paşa ile beraber Abdülaziz gibi kendisini de hal’ edeceklerini ve bunu birçok delille ispat edebileceğini belirterek padişahı bu konuda şüpheye düşürmüştür.⁴² Süleyman Paşa’nın Abdülaziz’in tahtan indirilmesinde rol oynamış olması Padişahın şüphelerini artırmış⁴³ ve bu olaydan bir hafta sonra hazırlanan Meclis-i Vükela mazbatası üzerine Meclis-i Mebusan tatil edilmiştir.

Bunların yanında bazı kaynaklarda Meclisin tatil edilmesinde dış tesirlerin de etkili olduğu belirtilmektedir. Örneğin Osmanlı Devleti’nin meşrutiyeti ilan etmesiyle Avrupa’da meşrutiyetle idare edilmeyen tek devlet olarak kalan Rusya’nın bu durumdan rahatsız olduğu, meclisin kapatılmasını barış antlaşmasının ön şartı olarak öne sürdüğü iddia edilmektedir.⁴⁴

Mebusan Meclisi, Nisan 1880’e kadar toplanacakmış gibi davranılmış ve Âyan Meclisi’ne de yeni atamalar yapılmıştır. Yine kanunlar da, açılınca Meclise

³⁹ Mahmud Celâleddin Paşa, *age.*, s. 554-559.

⁴⁰ *Daily News* İstanbul muhabiri Edwin Pears Meclis ile devlet ricali arasında yaşananları şöyle özetlemiştir: “Meclisle paşalar arasındaki karşılıklı düşmanlık ciddi boyutlar kazanmıştır. Pek çok yabancı gözlemciye göre pek yakında ya meclis paşalar yönetimini devirecek ya da paşalar bu meclisten kurtulmanın yolunu bulacaklardır”. Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri* (1789-1980), Afa Yayıncılık, İstanbul, 1996, s. 121.

⁴¹ Gensoru hakkında bk. Ahmet Ali Gazel, “Birinci Meşrutiyet Parlamentosunda Parlamenter Denetim: İstizah (Gensoru), Meclis Araştırması, Meclis Soruşturması, Genel Görüşme”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 17, 2005, s. 275.

⁴² Us, *age.*, II, s. 412.

⁴³ Mahmud Celâleddin Paşa, *age.*, s. 548.

⁴⁴ Oğuz, *age.*, s. 252.

sevk edilmek üzere kanun-ı muvakkat (geçici kanun) olarak çıkarılmıştır.⁴⁵ Hatta Tunuslu Hayrettin Paşa'nın sadareti döneminde (1878-1879) Vükela Meclisi'nde Meclisin toplantıya çağırılması tartışmaya açılmış; ancak çoğunluk toplanmaması yönünde görüş belirttiği için konu Padişaha bildirilmemiştir.⁴⁶ Neticede Meclisin bu tatili 30 yıl sürmüş ve yeni meclis ancak 1908 yılında toplanabilmiştir.

Tatil kararı bazılarınca fesih olarak değerlendirilmiştir. Örneğin İlhan Arsel Meclisin “*gayr-ı muayyen bir müddet feshedil*”diğini savunmaktadır.⁴⁷ Ali Fuat Başgil de Meclisin feshedildiği görüşündedir; ancak Başgil, fesih işleminin gayesinin meclisi ortadan kaldırmak değil yapılacak yeni seçimlerle milletin istikametini öğrenmek olduğunu ifade etmiştir.⁴⁸ Kimileri de durumu “*tatil, tehir, kapatma*” gibi terimlerle ifade etmiştir.⁴⁹ Örneğin, Okandan, Meclisin Ahmet Vefik Paşa döneminde tatil edildiğini, Saffet Paşa zamanında ise “*tehir*” edildiğini yazmaktadır.⁵⁰

Karamustafaoğlu'na göre ortaya çıkan durum ne fesih ne tatil ne de tehirdir. Karamustafaoğlu, kararı tatil veya tehir sayamayacağını, zira padişahın tatil vb. hakları ne kadar sınırsız olursa olsun anayasalı bir monarşide bu haklarının meclislerin açılma zamanlarını düzenleyen anayasa hükümleriyle sınırlı olduğunu, Kanun-ı Esasi'nin 43. maddesine göre de iki meclisin her yıl Kasım ayı başında padişah tarafından toplantıya çağırılması gerektiğini savunmuştur. Bunun yanında tatil ve ara verdikleri zamanlarda meclislerin bazı iç organlarının genel kurul kararı ile çalışabileceklerini belirtmektedir. Ayrıca bir tatilin 30 yıl süremeyeceğini ifade etmektedir.⁵¹

Karamustafaoğlu, aynı zamanda tatil ve ara vermelerin milletvekilliği sıfatını sona erdirmemesi gerektiğini ifade etmektedir.⁵² Gerçekten de tatil kararı mebusluk sıfatını sona erdirmemelidir. Zira Kanun-ı Esasi'nin 69. maddesine göre mebusların görev süresi dört senedir. Buna rağmen meclisin feshinden üç

⁴⁵ Sina Akşin, “I. Meşrutiyete Son Verilmesinin Sebepleri”, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Ankara, 1986, s. 101.

⁴⁶ Süleyman Kani İrtem, *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamit*, Haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2004, s. 139.

⁴⁷ İlhan Arsel, “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 1953, s. 200.

⁴⁸ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 188.

⁴⁹ *age.*, s. 186; Örneğin, Tunaya tatili, tehir olarak tanımlamaktadır. Tank Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960, s. 45.

⁵⁰ Okandan, *age.*, s. 191-192.

⁵¹ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 186.

⁵² Aynı yer.

hafta sonra 7 Mart 1878 tarihinde hazırlanan Meclis-i Vükela mazbatasında Meclisin dağılmasından dolayı Mebusan üyelerinin mebusluk sıfatlarının kalmadığı ifade edilmiştir. Burada dikkat çekilmesi gereken bir nokta da Hükümetin başında Birinci Meclisin başkanı olan Ahmet Vefik Paşa'nın olmasıdır. Aynı Paşa, ilk Meclisi kapatırken yeni meclis gelinceye kadar mebusluk sıfatlarının devam ettiğini belirtirken, İkinci Meclisin tatili sonrası Başvekil olarak padişaha sunduğu mazbatada, üyelerinin mebusluk sıfatlarının sona erdiğini kaydetmektedir. Ayrıca, mazbatada tatil edilen meclis üyelerinden üç dört kişinin ettikleri yemine aykırı bir şekilde devlet ve saltanat aleyhinde neşriyat ve harekette buldukları, meclis tatil edildiği cihetle mebusluk sıfatları da kalmadığı için İdare-i Örfiye gereğince Divan-ı Harp'te yargılanmaları gerektiği ancak bu durumun Meclisin haysiyetine dokunulduğu şeklinde bir propagandaya sebep olacağı için bu kişilerin eline böyle bir fırsat verilmemesi için bu kişilerin memleketlerine gönderilmesi⁵³ yoluna gidilmesi gerektiği ifade edilmiştir.⁵⁴ Bunun yanında Âyan Meclisi üyeleri ömür boyu atandıkları için görevlerine devam etmişler ve her yıl yayımlanan Devlet Salnamelerinde isimleri ilan edilmiştir. Meclisin kapatılmasından sonra da Ayan azası atanmasına devam edilmiştir. Hatta İkinci Meşrutiyet dönemine kadar hayatta kalan üç âyan üyesi bu dönemde de Meclis'te görev yapmışlardır.⁵⁵

Karamustafaoğlu'na göre olay fesih de değildir. Zira Kanun-ı Esasi'nin 73. maddesine göre fesih işleminden sonra meclisin en çok altı ay içinde toplanmak üzere seçimlere başlanması gerekmektedir. Bu nedenle Karamustafaoğlu'na göre meclis feshedilmemiştir.⁵⁶ Bülent Tanör'e göre de padişahın Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinde kendisine tanınan meclisin tatiline karar verme yetkisinin bir uygulandığı olduğu fesih söz konusu değildir.⁵⁷

⁵³ Memleketlerine gönderilmesi gereken kişiler Beyrut Mebusu Bedran Efendi, Halep Mebusu Manok Efendi, Beyrut Mebusu Halil Gaanem Efendi, Halep Mebusu Nafî Efendi, Kudüs Mebusu Yusuf Ziya Bey, İzmir Mebusu Yenişehirizade Ahmet Efendi, Selanik Mebusu Mustafa Efendi, Yanya Mebusu Mustafa Efendi ve Edirne Mebusu Rasim Bey'dir. Bk. Hakkı Tank Us, *Meclis-i Meb'usan*, II, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul 1954, s. 410.

⁵⁴ Meclis-i Vükela mazbatasına için bk. Us, *age.*, II, s. 413-414.

⁵⁵ Ali Akyıldız, "Meclis-i Âya'n" *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 28, Ankara, 2003, s. 243-244.

⁵⁶ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 187-188.

⁵⁷ "Bu işlem KE (Kanun-ı Esasi'nin) 7. ve 35. maddelerinde padişaha tanınan fesih hakkının değil, yine 7. maddede tanınan 'tatiline karar verme yetkisi'nin bir uygulandığıdır. Fesih koşulları ortada bulunmadığı gibi, İrade-i Seniye'de de 'fesih'ten değil, 'tatil'den söz edilmiştir. Pek çok kitapta 'fesih' deyiminin kullanılmış olması yanlıştır", Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, İstanbul, 1996, Afa Yayıncılık, s. 123.

Yukarıda görüldüğü gibi, Birinci Meşrutiyet'te İkinci Meclisin durumuyla ilgili değişik görüşler bulunmaktadır. Tatilin 30 yıl sürmesinden ve meclisin tatilinden hemen sonra bazı mebuslar hakkındaki uygulamalardan ötürü meclisin durumu hakkında değişik görüşler olmasını normal karşılamakla beraber, yapılan uygulamaya hukuken fesih demek mümkün değildir. Zira tatilden sonra yukarıda da belirtildiği gibi zaman zaman meclisin toplanması yönünde girişimler olmuştur. Meclis feshedilmiş olsaydı için böyle bir girişim hukuken söz konusu olamazdı. Diğer yandan İkinci Meşrutiyet'in ilanı için gerekçeyi ihtiva eden 23 Temmuz 1908 tarihli Heyet-i Vükela Mazbatasında, “*kanun-ı mezkur mer’i olup meclis-i mezkurun bir müddet-i muvakkate tatili ilcaat-ı haliye ve mukteziyat-ı memleketten olmasıyla bir müddetten beri davet ve kışat*” olunmadığı ifade edilerek meclisin fesih değil tatil edildiği ifade edilmiştir.⁵⁸ Bunların yanında Âyan Meclisine atamalar yapılması ve Âyan Meclisi üyelerinin maaşlarının verilmesi⁵⁹ de meclisin feshedilmediğini veya tamamen ortadan kaldırılmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Birinci Meşrutiyet Devri'nin İkinci Meclisi feshedilmemiş; ancak Kanun-ı Esasi'nin 43. maddesinin verdiği yetkiye dayanarak padişah tarafından tatil edilmiştir. Sonuç olarak Birinci Meşrutiyet Döneminde iki Meclis için de fesih söz konusu değildir.

İkinci Meşrutiyet Dönemi

1908-1912 Mebusan Meclisi'nin Feshi (1. Yasama Dönemi)

23 Temmuz 1908 tarihinde İkinci Meşrutiyet olarak adlandırılan on yıllık bir dönem (1908-1918) başlamıştır. Meşrutiyetin yeniden ilan edilmesiyle meclisin açılması için çalışmalarına başlanmıştır. İlk çok partili seçim olan 1908 seçimleri, Birinci Osmanlı Mebusan Meclisi'nde kabul edilip kanunlaşmamış olan “İntihab-ı Mebusan Kanunu”na göre yapılmıştır. Seçime İttihat ve Terakki ve Ahrar Fırkası olmak üzere iki fırka katılmıştır. Meşrutiyetin ilanını gerçekleştiren İttihat ve Terakki seçimlerde ezici bir çoğunluk kazanmıştır. 1908 seçimlerinde 281 mebus seçilmiştir.⁶⁰ Bunlardan sadece bir tanesi Ahrar listesinden mebus olabilmıştır.⁶¹

İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde gerçek bir parlamenter sistem oluşturulması için yoğun çabalar harcanmıştır. Bu çabaların en önemlisi 21 Ağustos 1909 tarihinde yapılan Kanun-ı Esasi değişiklikleridir. Her şeyden önce 1909

⁵⁸ İ. Hakkı Uzunçarşılı, “İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar”, *Belleken*, Cilt XX, Sayı 77, 1956, s. 142.

⁵⁹ *MMZC*, Devre 3, İçtima Senesi 1, İnikad 3, I, 21.

⁶⁰ Fevzi Demir, *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 98.

⁶¹ Ahmad, *age.*, s. 47.

değişiklikleriyle, padişahın parlamentonun toplantı süresi üzerindeki tasarruf hakkı önemli ölçüde azaltılmıştır. Kanun-ı Esasi'nin ilk şeklinde Meclis-i Umumi'nin Kasım başında padişah iradesiyle açılıp yine padişah iradesiyle Mart başında kapanacağı belirtilmekteydi. 1909'da yapılan değişiklikle meclisin her yıl Kasım ayı sonunda davetsiz olarak toplanacağı ve Mayıs ayı sonunda da tatile gireceği kayıt altına alınmıştır (Madde 43).

7. maddede yapılan değişiklik ise padişahın mutlak fesih yetkisi kaldırılmıştır. 7. maddenin 1876 yılındaki ilk şeklinde, "*ledel-iketiğe Heyet-i Mebusan'ın azası yeniden intihap olunmak şartı ile fesbi bukuk-ı mukaddese-i Padişahî cümlesindendir*" denilerek fesih hiçbir şarta tabi kılınmazken, 1909 yılında yapılan değişiklikte sadece 35. madde gereğince fesih yapılabileceği kabul edilmiştir. Meclisin feshinin tek gerekçesi olan Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesinde yapılan değişiklikte de meclisin feshi zorlaştırılmıştır. Tadil edilen maddeye göre, kabine herhangi bir konuda ısrar eder ve meclis tarafından iki kere reddedilirse, Hükümet ya meclisin kararını kabul edecek ya da istifa edecekti. İstifa ettiği takdirde, yeni gelen kabine de önceki kabinenin fikrinde ısrar eder ve meclis de gerekçeli olarak tekrar reddederse padişah Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesi mucibince, (üç ay içinde) yeniden seçim yapılmak şartıyla meclisi feshedebilecekti. Ancak yeni gelecek meclis önceki meclisin kararında ısrar ve sebat edecek olursa, kabine meclisin fikrini kabul etmek zorunda kalacaktı.⁶² Kısaca, Padişahın 35. madde gereğince meclisi feshedebilmesi için Âyan Meclisi'nin onayını alma şartı getirilmiştir. Bunun yanında meclisin feshedilmesi durumunda üç ay içinde seçim yapılması şartı eklenmiştir. Diğer taraftan yapılan son değişikliklerle Padişahın fesih yetkisini tek başına kullanmasının da imkânı kalmamıştır. Zira fesih kararının sorumluluğunu deruhte edecek bir kabineye ihtiyaç bulunmaktaydı ve kaleme alınacak fesih kararında nazırların da imzaları da bulunacaktı.⁶³

Meşrutiyetin yeniden ilanını sağlayan İttihatçıların Meclisin feshini bu şekilde bazı şartlara bağlayarak zorlaştırmalarının en önemli sebebi I. Meşrutiyet döneminde yaşanan olaylardı. Zira 13 Şubat 1878 tarihli irade ile tatile giren Meclis 30 yıl açılmamıştı. İttihatçılar Mecliste sağlayacakları çoğunlukla Padişahın bir daha böyle bir tasarrufta bulunmasına engel olacaklarını düşünmüşlerdi; ancak, 1909'da yapılan değişikliklerle daha önce padişah/yürütme lehine olan denge yasama lehine çevrilmiş ve parlamenter

⁶² Kili-Gözübüyük, *age.*, s. 86-87.

⁶³ Recai Okandan, "7 Zilhicce 1293 Kanunu Esasine ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre İcra ve Teşri Fonksiyonlarile Bunları İfa Edecek Organlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 13/1, 1947, İstanbul, s. 18; Nitekim 18 Ocak 1912 tarihindeki ilk fesih iradesinde kabine üyelerinin de imzası bulunmaktadır. *MMZC*, Devre: 1, İçtima Senesi 4, İnikad 42, II, s. 553.

sistemin en önemli özelliği olan kuvvetler arasındaki denge yine tam olarak kurulamamıştır. Bu tarihten sonra devlet içerisinde “meclis diktatoryası”na doğru bir gidiş başlamıştır.⁶⁴

İttihatçılar anayasa değişiklikleriyle yürütmeye karşı yasamayı güçlendirirken, 1908 seçimlerinde adayları belirlemede fazla etkili olamamalarının sonucu olarak İttihat ve Terakki listesinden mebus seçilenlerin birçoğu kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki'den ayrılarak çeşitli muhalif siyasi fırkalara katılmışlardır. 1911'e gelindiğinde İttihat ve Terakki'nin mebus sayısı 130'a kadar düşmüştür.⁶⁵ Yeni kurulan fırkalar içinde en etkili 21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası⁶⁶ olmuştur. Fırka hemen hemen bütün muhalif fırkaların katılımıyla oluşmuştur. Kurulduktan 20 gün sonra 11 Aralık 1911 tarihinde İstanbul'da yapılan ara seçimi kazanması Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın geldiği noktayı göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın, İttihat ve Terakki'nin en güçlü olduğu sanılan İstanbul'da ara seçimi kazanması, İttihatçıların paniklemesine neden olmuştur. İttihat ve Terakki'nin bütün bu gidişe engel olabilmesi için Meclisi feshettirmesi ve seçimle mebusların yenilenmesi gerekiyordu. Ancak Birinci Meşrutiyet döneminde yaşanan olaylar ve meclisin yaklaşık 30 yıl kapalı kalmasının etkisiyle, 1909 yılında 35. maddede yapılan değişiklikle meclisin feshi oldukça zorlaştırılmıştı. Bu nedenle İttihatçılar Meclisi kolayca feshetmek için 35. maddeyi tekrar eski hâline getirmek için harekete geçmişlerdir.⁶⁷

İttihat ve Terakki, 1909 yılında değiştirdiği bu maddeyi tekrar ilk hâline getirerek ve kendilerini desteklemediklerine inandıkları Âyan Meclisi'ni aradan çıkararak Meclisin feshini söylediklerinin dışına çıkmayacağını bildikleri Padişah Mehmet Reşat vasıtasıyla kolayca gerçekleştirmek istiyordu. İttihat ve Terakki değişiklik gerekçesine, bir itiraf ile hukukî bir çehre de kazandırmak arzusundaydı. Bu da, 1909 değişikliğinde padişahın yetkilerinin çok azaltılmış olmasıydı. Yasama kurumu olan meclisin dengeyi bozacak derecede yürütmeye hâkim olmasının doğru olmadığı dile getiriliyordu. Ayrıca icra kurumunun başı ve milyonlarca Müslüman'ın Halifesi olan padişahın yetkileri, elli bin kişinin oyu

⁶⁴ Arsel, agm., s. 208.

⁶⁵ Hüseyin Cahit, “Tadil Teklifinden Sonra”, *Tanin*, 3 Kanun-ı evvel 1327, s. 1.

⁶⁶ Hürriyet ve İtilaf Fırkası için bk. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1990.

⁶⁷ Tanör, *age.*, s. 153.

ile seçilmiş bir mebusan aşığı olmamalıydı. Bu yanlışın kısa sürede düzeltilmesini zarurî görüyorlardı.⁶⁸

Hükûmetin değişiklik teklifi, 16 Aralık 1911 tarihinde Meclis gündemine gelmiştir. Hükûmet bu değişiklikte Hükûmet ile meclis arasında ihtilaf çıkması durumunda, Hükûmet kararında ısrar edip, meclis tarafından mükerreren reddedilmesi hâlinde, Hükûmetin değiştirilmesinin veya bir toplantı yılında bir defa olmak üzere, üç ay zarfında yeniden seçim yapılmak şartıyla meclisin feshi yetkisinin padişaha verilmesini istiyordu. Ayrıca teklifte padişaha, savaş zamanında meclisi geçici olarak tatil etme yetkisi de veriliyordu. Değişikliğin acil olduğu kabul edilerek tadil tasarısı, bir hafta içinde karar verilmek şartıyla, Kanun-ı Esasi Encümeni'ne gönderilmiştir.⁶⁹ Neticede konu 27 Aralık 1911 tarihinde tekrar Meclis gündemine gelmiş; ancak Mecliste çoğunluk sağlanamadığı için müzakereler 30 Aralık 1911 tarihine ertelenmiştir.

Muhalefet, 35. madde değişikliğiyle İttihat ve Terakki'nin asıl amacının Meclisi feshetmek olduğunu daha ilk andan itibaren fark etmiştir. Ancak bunu engellemek hayli zordu. Zira maddeyi reddetmek veya kabul etmek sonucu pek değiştirmiyordu. Değişiklik kabul edilirse, İttihat ve Terakki Padişaha baskı yaparak Meclisi feshettirecekti. Reddedilirse de Sadrazam Sait Paşa istifa ederek tekrar bir Hükûmet kuracak, bu Hükûmet de değişiklikte ısrar edecekti. Sonrasında İttihatçılar Âyan Meclisi'ne ve Padişaha başvurarak emellerine ulaşacaklardı. Muhalefet buna çözüm olarak Avrupa'da daha önce pek çok kez kullanılan ve döneminde "obstruction" olarak tanımlanan görüşmeleri engelleme yöntemini kullanmaya karar vermiştir.

30 Aralık 1911 Cumartesi günü yapılan müzakereye, muhalif mebuslar katılmamıştır. Oturuma İttihatçı 131 mebus katılmıştır. Dolayısıyla muhalifler, "insidâd-ı müzakere (obstruction, tıkaç)" yaparak oturumun başlayabilmesi için gerekli olan 140 sayısına yani toplantı yeter sayısına ulaşılmasına engel olmuşlardır. Ancak Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey, yeterli sayının olduğunu söyleyerek oturumu açmıştır. O sırada muhalifler tarafından gözlemci olarak gönderilen mebuslar çoğunluğun olmadığını söylemişlerse de dikkate alınmamıştır. Bu arada müzakere zili çalmış; fakat Genel Kurul Salonu'nun dışında bekleyen muhaliflerden hiç kimse salona girmemiştir. Ziller tekrar çalındıysa da yine gelen olmaması üzerine Sait Paşa bunu değişiklik teklifinin reddi olarak yorumlamış ve Meclis ile Hükûmet arasında ihtilaf çıktığını söylemiştir. Bunun üzerine Ahmet Rıza Bey oturuma son vermiştir. Muhalefetin yaptığı "insidâd-ı müzakere" bir işe yaramamıştır.

⁶⁸ Tarık Zafer Tunaya, "1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 38.

⁶⁹ MMZC, Devre: 1, İctima Senesi 4, İnikad 25, II, s. 201-216.

Muhaliflerin Meclise gelmemesini teklifin reddi olarak gören Sait Paşa, aynı gün 35. madde gereğince istifa etmiş ve 31 Aralık 1911 tarihinde ikinci kez sadrazamlığa tayin edilmiştir.⁷⁰ Yeni Hükûmet, meclisten güvenoyu almaya gerek duymadan 35. maddenin değişiklik tasarısını tekrar Meclise sevk etmiş ve konu 3 Ocak 1912 tarihinde Meclis gündemine gelmiştir. Teklifin gündeme alınması iki muhalif oya karşı 103 oyla kabul edilmiştir.⁷¹

On günlük müzakerelerden sonra 13 Ocak 1912 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi hakkındaki değişiklik teklifi oya sunulmuş ve 233 kişinin katıldığı oylamadan 124 kabul, 105 ret ve 4 çekimsiz oy çıkmıştır.⁷² Ancak Kanun-ı Esasi'nin değiştirilebilmesi için gereken üçte iki oranında bir çoğunluk sağlanamamıştır. Bununla birlikte Hükûmet, 35. madde gereğince Meclis ile ikinci kez ihtilafa düşmüştür. Böylece Padişahın, Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesi gereğince, Meclis-i Ayan'ın da onayını alarak üç ay içinde yeniden seçim yapılmak şartıyla, Meclisi feshetmesine imkân doğmuştur.⁷³ İttihat ve Terakki'nin Padişah Mehmet Reşat'tan fesih iradesini alması çok zor olmamıştır. Mehmet Reşat, 15 Ocak 1912 tarihinde Mebusan Meclisi'nin feshiyle ilgili iradeyi Âyan Meclisi'ne göndermiştir. Âyan Meclisi'nde yapılan oylama neticesinde irade-i seniyyeye 5 ret oyuna karşı 39 kabul oyu çıkmış⁷⁴ ve 18 Ocak 1912 tarihinde Mehmet Reşat yayımladığı bir irade ile Meclis-i Mebusan'ı feshetmiştir. Fesih iradesi şöyledir: “Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesi ve Meclis-i Ayan'ın rey-i muvafakati mucibince heyet-i hazıra-i Mebusanın feshini ve tarih-i feshinden itibaren üç ay zarfında heyet-i cedide-i Mebusan'ın bil-intihab ictimamı irade ettim”.⁷⁵

Böylece İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin 17 Aralık 1908 tarihinde başlayan ilk yasama dönemi 18 Ocak 1912 tarihinde sona ermiştir. Bu fesih, Birinci Meşrutiyet Dönemi Meclislerinin durumu ile tartışma dikkate alınmadığı takdirde, Türk Parlamento Tarihi'ndeki ilk Meclis-i Mebusan feshidir.

1912 Mebusan Meclisi'nin Feshi (2. Yasama Dönemi)

Meclis-i Mebusan'ın 18 Ocak 1912'de feshedilmesi üzerine seçim hazırlıklarına başlanmıştır. Zira Mebusan Meclisi, Kanun-ı Esasi'nin 1909'da tadil edilen 35. maddesine göre feshedilmişti. 1909'da tadil edilen 7. maddeye

⁷⁰ “Buhran-ı Vükela”, *Tanin*, 19 Kanun-ı evvel 1327, s. 1.

⁷¹ Lütü Fikri, “Sehpa-yı Meşum”, *Teşkilat*, 22 Kânun-ı evvel 1327, s. 1.

⁷² *MMZC*, Devre 1, İctima Senesi 4, İnikad 37, II, s. 504.

⁷³ Birinci, *age.*, s. 116.

⁷⁴ “Meclis-i Ayan'ın Feshe Muvafakati”, *Tanin*, 5 Kanun-ı sani 1327, s. 1.

⁷⁵ *Cumburbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA), Dahiliye Siyaseti Evrakı (DH-SYS)*, 50/65/14.

göre de 35. madde gereğince meclisin feshedilmesi hâlinde üç ay içinde seçim yapıp yeni meclisin toplanması gerekmektedir.

Çokça tartışılan ve “sopalı seçimler” olarak bilinen 1912 seçimlerine İttihat ve Terakki ile Hürriyet ve İtilaf Fırkaları katılmıştır. 1912 seçimleri, bir post kavgasından ziyade varlık-yokluk meselesine dönüşmüştür;⁷⁶ bu yüzden de çok çetin ve ihtiraslı mücadelelere sahne olmuştur. Neticede 1912 seçimleri İttihat ve Terakki’nin zaferi ile sonuçlanmış ve Meclisin neredeyse tümü İttihat ve Terakki mebuslarından oluşmuştur. Seçilen 281 mebustan sadece altı tanesi muhaliftir.⁷⁷ Yeni Meclis 18 Nisan 1912 tarihinde açılmıştır.

Bu arada Sait Paşa Hükûmeti Meclisteki İttihatçı mebus çoğunluğuna güvenerek, 35. madde değişikliğini tekrar Meclis gündemine getirmeye karar vermiştir. Hükûmet 22 Haziran 1912 tarihinde Meclise sunduğu teklifinde, 7, 35 ve 43. maddelerde değişiklik yapmak ve 73. maddeyi de kaldırmak istediğini açıklamıştır. Sait Paşa, 35. maddenin değişiklik gerekçesini izah ederken;

“Bir hükûmet-i meşrûta Meclis-i Mebusan’ın takip eylediği siyaseti âmâline muvafık bulmadığı halde onu feshe muktedir olmalı ve fesheylemelidir. Böyle yapmak her vakit hakikî bir mahzar-ı âm usulünü ihtiyar demektir ki bu tarik ile hükûmet memleketin arzu ve menafîine mugayir bulunduğu siyaseti huzur-ı mebusandan alarak mahzarı millete arz etmiş olur ve son sözü heyet-i umumiye-i millete bırakır”

diyerek meclisin feshini kolaylaştırmak istediğini açıkça ifade etmiştir.⁷⁸

Mecliste çoğunluk İttihatçılarda olduğu için Hükûmetin teklifi hemen kabul edilerek Kanun-ı Esasi Encümeni’ne gönderilmiştir. Encümen de Hükûmetin teklifi üzerinde bazı düzenlemeler yaptıktan sonra tasarı Genel Kurula gelmiştir. Hükûmet tarafından Kanun-ı Esasi’nin 7. maddesinde yapılmak istenen değişikliğe göre mevcut maddedeki “...35. madde *mucibince Meclis-i Mebusan’ın üç ay zarfında intibab olunup ictima etmek şartıyla ve Heyet-i Ayan’ın muvafakatiyle*” fıkrası çıkarılarak, madde “*ledel-ikhtizâ Meclis-i Mebusan’ın feshi ve müddet-i ictimaiyyenin tehiri hukuk-ı mukaddese-i padişahîdendir*” şekline sokulmak isteniyordu.⁷⁹ Ancak Encümen maddeyi şöyle değiştirmiştir:⁸⁰

⁷⁶ Birinci, *age.*, s. 142.

⁷⁷ Demir, *age.*, s. 287.

⁷⁸ Lütfi Fikri, “Kanun-ı Esasi’nin Tadili Meselesi”, *İfham*, 11 Mayıs 1328, s. 1.

⁷⁹ “Kanun-ı Esasi Tadili”, *Tanin*, 9 Mayıs 1328, s. 1-2; Hükûmetin 7. maddeyle ilgili teklifi şöyleydi: 7. madde: “Ledel’iktiza Meclis-i Mebusan’ın feshi ve müddet-i ictimaiyyenin tecili hukuk-ı mukaddese-i Padişahîdendir”, *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, İnikad 18, s. 435.

⁸⁰ “Kanun-ı Esasi Tadilatı”, *Tanin*, 30 Mayıs 1328, s. 1; *MMZC*, Devre 2, İçtima Senesi 1, İnikad 18, s. 435-436.

“...35. madde mucibince Meclis-i Mebusan'ın ledel-iktiza feshi ve müddet-i teciliye ve taciliyenin mecmuu müddet-i ictimaiye-i seneviyenin nisfını tecavüz etmemek ve o sene-i ictimaiye zarfında müddetini ikmal eylemek üzere tecil ve tatili hukuk-ı mukaddese-i padişahidendir.”

Hükûmetin 35. madde tadil teklifinde ise mevcut maddedeki “...*fakat heyet-i cedide-i mebusanın evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse Meclis-i Mebusan'ın rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır*” ibaresi çıkarılarak madde:

“Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf olunan maddelerden birinin kabulünde vükela tarafından ısrar olunup da mebusan canibinden ekseriyet-i ârâ ile mükerreren reddedildiği halde vükelanın tebdili veyahud müceddeden ve üç ay zarfında intihab olunmak üzere Heyet-i Mebusan'ın feshi hukuk-ı padişahî cümlesindedir”

şekline getirilmek isteniyordu.⁸¹ Encümende ise madde şöyle değiştirilmiştir: ⁸²

“Vükela ile Heyet-i Mebusan arasında ihtilaf olunan maddelerden birinin kabulünde Vükela tarafından ısrar olunup da Mebusan canibinden ekseriyet-i ârâ ile ve mükerreren reddedildiği halde, Vükelanın tebdili veyahut müceddeden ve dört ay zarfında intihap ve içtima olunmak üzere Heyet-i Mebusan'ın feshi hukuk-ı Padişahî cümlesindedir. Fakat, heyet-i cedide-i Mebusan, evvelki heyetin reyinde sebat ve ısrar ederse, Meclis-i Mebusan'ın rey ve kararının kabulü mecburi olacaktır.”

Kanun-ı Esasi'nin 43. maddesinde yapılacak değişiklik de “fesih üzerine ictima edecek olan heyet-i cedidenin ictimai” bir “ictima-ı fevkalade” addedilmek ve bu da iki ay olarak kabul edilmek isteniyordu.⁸³

Kanun-ı Esasi değişiklikleri 24 Haziran 1912 tarihinde Meclis-i Mebusan'da kabul edilmiş, daha sonra Meclis-i Ayan'a gönderilmiştir.⁸⁴ Ancak tam bu sıralarda Arnavutluk'ta başlayan isyan İttihat ve Terakki mebuslarının desteğine sahip olan Sait Paşa Hükûmeti'nin sonunu getirmiştir. Hükûmet isyan ile uğraşırken Arnavutluk'ta bir grup subay, Enver ve Niyazi Beyler gibi, dağa çıkmıştır. İstekleri, Hükûmetin ve Meclisin iş başından çekilmesiydi.⁸⁵ Rumeli'de gelişen olaylar, İstanbul'daki bir grup subay tarafından “Halaskâr Zabitan” namı altında askerî bir grubun kurulmasına yol açmıştır. Bunların istekleri de İttihat ve Terakki'nin iktidardan çekilmesi, Meclisin feshedilmesi ve askerinin siyasetle

⁸¹ Lütü Fikri, “Yine 35. Madde”, *İfham*, 26 Mayıs 1328, s. 1.

⁸² MMZC, Devre 2, İçtima Senesi: 1, İnikad: 18, s. 435-436.

⁸³ Lütü Fikri, “Hükûmet Artık İsrar Etmiyor!”, *İfham*, 31 Mayıs 1328, s. 1.

⁸⁴ Lütü Fikri, “Ayan'ın Reyî”, *İfham*, 13 Haziran 1328, s. 1.

⁸⁵ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, Arba Yayınları, İstanbul 1952, s. 345-346.

uğraşmasının önlenmesiydi.⁸⁶ Bu muhalif hareketlerin neticesi olarak Sadrazam Sait Paşa istifasını vermekten başka çare görememiş ve 15 Temmuz 1912 tarihinde, Meclis-i Mebusan'da 4'e karşı 192 oyla güvenoyu almasına rağmen, 16 Temmuz 1912 tarihinde sadrazamlıktan istifa etmiştir.⁸⁷ Sait Paşa istifa edince Kanun-ı Esasi değişiklikleri de Âyan Meclisi tarafından görüşülememiştir.

Sadarete, tarafsız bir kişi olduğu gerekçesiyle, Gazi Ahmet Muhtar Paşa atanmıştır. Ahmet Muhtar Paşa'nın kabinesi 22 Temmuz 1912 tarihinde kamuoyuna açıklanmıştır. Ahmet Muhtar Paşa, her ne kadar tarafsız olduğunu belirtse de kabinesi İttihatçılardan ziyade Hürriyet ve İtilafçılara yakın durmuş ve bu yönde icraatlarda bulunmuştur. Bu icraatlarından biri de İttihatçıların ezici bir çoğunluğa sahip olduğu Meclisin feshiydi. Hürriyet ve İtilafçılar, özellikle 1912 seçimlerindeki yolsuzluklar nedeniyle Meclisin feshi konusunda Hükûmete baskı yapıyorlardı. Hatta muhalefet Meclisi kapatmak için kanuni yollar aranmasına bile lüzum olmadığını seçimdeki yolsuzlukları sebep göstererek mebuslara istifa etmelerinin teklif edilmesini öneriyordu.⁸⁸

Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, Sait Paşa'nın daha önce Meclise gönderdiği; ancak yasalaşmamış olan Kanun-ı Esasi'nin padişahın yetkileri ile ilgili 7. madde değişikliğini tekrar gündeme getirerek Meclisi feshetmek istiyordu. Sait Paşa zamanında verilen layihada, 1909 yılında değiştirilmiş olan 7. maddedeki padişahın meclisin feshi ile ilgili ibare "ledel-iktiza feshi" (gerektiği zaman feshi) şeklinde değiştirilmek istenmiş; ancak Meclis bunu, "35. madde mucibince" (35. Madde gereğince) diye değiştirmişti. Mevcut Hükûmet ise maddenin "fevkalade ahvâlde, Heyet-i Ayan ile bil-istişare Mebusanın ledel-iktiza feshi" suretinde değiştirilmesini ve ayrıca bunun da "müstaceliyet" kararı ile müzakere edilmesini istiyordu. Bunun yanında Hükûmet, daha önce kabul edilen Kanun-ı Esasi'nin 35. ve 43. maddeleriyle ilgili değişikliklerin ise aynen kabulü taraftarı olduğunu açıklıyordu.⁸⁹ Ancak, Hükûmet, 7. madde üzerinden gideceği yolun aleyhine işleyebileceğini fark etmişti. Meclis teklifi reddederse Hükûmetin düşmesi gerekcekti. Büyük ihtimalle de teklif reddedilecekti. Düşmesi durumunda ise sadrazamın tekrar sadarete tayin edilmeme ihtimali vardı.

Bu arada Hükûmet, Meclisi feshetmek için İttihatçılarla anlaşma girişiminde de bulunmuştur. İttihat ve Terakki Fırkası'nın önde gelen birkaç üyesi Hükûmet tarafından davet edilerek ülkenin içinde bulunduğu siyasi durumdan dolayı feshin zorunlu olduğu anlatılmış ve bu nedenle Meclisin feshi konusunda zorluk

⁸⁶ Tunaya, *age.*, s. 347.

⁸⁷ "Said Paşa'nın İstifası", *Teminat*, 6 Temmuz 1328, s. 3.

⁸⁸ Lütfi Fikri, "Fazla Şeref", *Teminat*, 13 Temmuz 1328, s. 1.

⁸⁹ "Kırk Üçüncü İctima-ı Umumi", *Tanin*, 19 Temmuz 1328, s. 1.

çıkarılmaması istenmiştir. Bu zorunluluğu açıklayabilmek için de değişik yerlerden meclisin feshini isteyen bazı kişilerin çektiği telgraflar gösterilmiş ve bu telgrafları on beş kişiye daha okutmaları teklif edilmiştir. Ancak İttihatçılar bunu kabul etmeyerek, telgrafların İttihat ve Terakki Fırkası'nın kapalı bir toplantısında görüşülmesini önermişlerdir. Bu teklifi ise Hükûmet kabul etmemiştir.⁹⁰

Kanun-ı Esasi değişikliği vasıtasıyla bir ihtilaf çıkararak Meclisi feshedemeyeceğini anlayan Ahmet Muhtar Paşa Hükûmeti, başka kanuni yollar aramaya başlamıştır. Neticede, Meclisi daha çabuk ve risksiz bir şekilde feshedilebileceği bir vasıta bulmuştur. Bu da fesihden sonra toplanan yeni Meclisin toplantı süresinin ne kadar olacağı meselesiydi. Kanun-ı Esasi'de bu konuda açıklık yoktu. Bunun üzerine Hükûmet 4 Ağustos 1912 tarihli tezkereyle konuyu Kanun-ı Esasi'nin tefsir yetkisine sahip olan Âyan Meclisi'ne sormaya karar vermiştir. Meclisin süresine ilişkin üç görüş vardı. Birinci görüşe göre, yeni meclis feshedilen meclisin kalan süresini tamamlamalıydı. İkinci görüşe göre, 35. madde gereğince, yeni meclisin süresi feshedilen meclis ile Hükûmet arasındaki ihtilaf konusu olan madde hakkındaki görüşünü bildirmesine kadardı. Üçüncü görüşe göre ise Kanun-ı Esasi'nin 69. maddesine göre dört senelik bir toplantı süresine sahipti. Âyan Meclisi bunlardan ikinci görüşü tercih etmiştir. Âyan Meclisi, kapalı olarak yaptığı oturumda yeni meclisin görevinin eski meclisin feshine sebep olan konu hakkında bir hakemlik olduğuna hükmetmiş ve yeni meclisin de bu konuda karar vermiş olduğuna dikkat çekerek yeni meclisin toplantı süresinin bittiğine, dolayısıyla meclisin feshi cihetine gidilmesinin Kanun-ı Esasi'ye uygun olacağına karar vermiştir.⁹¹ Âyan Meclisi bu kararı, 5 muhalif ve bir çekimsere karşı 28 oyla almıştır.⁹²

Âyan Meclisi'nin yorumu üzerine Hükûmet, Meclisin dağıtılarak yeniden seçimlere gidilmesi kararını almış ve bu konuda irade-i seniyyeyi de kolayca elde etmiştir. Gece geç saatte irade-i seniyyeyi⁹³ alan Sadrazam Ahmet Muhtar Paşa,

⁹⁰ "Hükûmet ile Fırka Arasında", *Teminat*, 24 Temmuz 1328, s. 3.

⁹¹ Okandan, *age.*, 380-381.

⁹² MAZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, İnikad 32, I, s. 383.

⁹³ İrade-i seniyye metni şöyledir: "*Sait Paşa Kabinesi ile Heyet-i Mebusan arasında Kanun-ı Esasi tadilatından dolayı tahaddüs eden ihtilaf üzerine Meclis-i Mebusan'ın feshi cihetiyle aşası yeniden intihab olunup 5 Nisan 1328 tarihinde içtima ve mucib-i ihtilaf olan madde hakkında Kanun-ı Esasi'nin 35. maddesi mucibince kararını ita etmiş olan beyet-i cedide-i mebusanın müddet-i memuriyeti feshi intaç eden ihtilaf hakkında sıfat-ı hakemiyetle bir rey ve karar ıtasına mahsus ve münhasır olduğu Heyet-i Ayan'dan Kanun-ı Esasi'ye tevfikân ve tefsiren tanzim olunan kararnamede beyan olunmuş ve bu karara göre Meclis-i Umumi'nin seddi ile mebusanın yeniden intihabatına mübaşeret olunmak lazım gelmiş olduğundan Meclis-i Umumi'nin seddile Kanun-ı Esasi abkâmına tevfikân intihabat-ı cedidenin icrasına irade ederim. Bu irade-i seniyyemizin icrasına sadrazam memurdur*", MAZC, Devre 2, İçtima Senesi 1, İnikad 33, I, s. 386-387.

Âyan ve Mebusan Meclisi Başkanlarına çektiği telgrafta, Meclis-i Umumi'nin feshi ile ilgili iradeyi tebliğ etmek için 5 Ağustos 1912 tarihinde Ayan ve mebusların müzakere salonlarında toplanmalarını istemiştir.⁹⁴ Mebuslar bunu haber alınca, Hükûmete karşı mücadeleye karar vermişler ve Meclis Başkanı Halil Bey'in çağrısıyla Mecliste toplanmışlardır. Toplantıda karar aleyhinde konuşmalar yapılmıştır. Daha sonra Hükûmete güvensizlik oyu verilerek yeni bir Hükûmet teşkiline kadar Meclisin tatiline karar verilmiştir.⁹⁵ Sadrazam, Meclisin feshi ile iradeyi okumaya geldiği zaman salonda birkaç mebus bulmuş ve boş sıralara Meclisin feshedildiğini ve en yakın zamanda seçimlerin yapılacağını bildirmiştir.⁹⁶ Sadrazam daha sonra iradeyi Âyan Meclisi'nde okumuş ve Âyan Meclisi de oturumlarına ara vermiştir.⁹⁷ Ahmet Muhtar Paşa'nın sadrazamlığa atanmasıyla yürütme üzerindeki etkisini kaybeden İttihatçılar, Mebusan Meclisi'nin feshiyle artık en güvendikleri ve ezici bir çoğunluğa sahip oldukları yasama gücünü de kaybetmişlerdir.

Fesih anayasal bir kurum olmasına rağmen, yukarıda da görüldüğü gibi özellikle 1912 yılında yapılan iki fesih de Kanun-ı Esasi'yi zorlayarak yapılmış ve bu durum parlamenter sistemi zedelemiştir.⁹⁸ 1912 yılındaki ilk fesihle Sadrazam Sait Paşa muhalefetin Genel Kurul Salonu'na girmemesini tasarıya ret vermeleri şeklinde yorumlayarak İctüzüğe aykırı davranmıştır. Bunun yanında istifası sonrası kurduğu yeni Hükûmet için güvenoyu isteme gereği duymadan tasarıyı yeniden Meclise sevk etmiştir. Hâlbuki Kanun-ı Esasi'de açıkça yazılmasa da yeni Hükûmetin güvenoyu alması teamül hâline gelmişti. 1912 yılında yapılan ikinci fesihle de ilk defa yaşanan fesihleten sonra toplanan meclisin süresi konusunda Kanun-ı Esasi'de net bir ifade olmamasından yararlanılarak, dört yıl süresi olan meclis açılışından üç ay sonra feshedilmiştir. Aslında Kanun-ı Esasi'yi zorlayarak yapılan bu fesihler o dönemdeki siyasi çalkantıların ve anayasa sapmalarının da ilk adımını oluşturmuştur.⁹⁹

Diğer yandan bu ilk iki feshin muhalefeti bastırma ve etkisiz hâle getirme amacıyla yapıldığı görülmektedir.¹⁰⁰ Birinci Yasama Dönemi'ndeki (1908-1912) fesih muhalefetten kurtulmak için İttihatçılar tarafından yaptırılırken, İkinci Yasama Dönemi'ndeki (1912) fesih ise Meclisteki İttihatçı çoğunluktan

⁹⁴ Okandan, *age.*, s. 382-383.

⁹⁵ *MMZC*, Devre 2, İctima Senesi 1, İnikad 47, s. 654.

⁹⁶ "Meclis-i Mesdudun Son Günü", *Teminat*, 24 Temmuz 1328, s. 2-3.

⁹⁷ *MAZC*, Devre 1, İctima Senesi 1, İnikad 33, s. 387.

⁹⁸ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İletişim Yayınları, İstanbul, 1998, s. 41.

⁹⁹ Karamustafaoglu, *age.*, s. 192.

¹⁰⁰ Tunaya, *age.*, I, s. 41.

kurtulmak için muhalifler tarafından yaptırılmıştır. Kısaca fesih müessesesi, muhalefete ve parlamentoya karşı bir baskı aracı olarak kullanılmıştır. Hâlbuki parlamenter sistemde fesih bir baskı aracı değil, bir hakemlik yöntemi olmalıdır.¹⁰¹ Fesih kurumunun bu şekilde kötüye kullanılabilmesinde Âyan Meclisi'nin tutumu da önemli rol oynamıştır. Kanun-ı Esasi'nin anayasayı tefsir etme ve koruma görevini verdiği Âyan Meclisi İttihatçıların da muhaliflerin de zorlama fesih girişimlerinde bir varlık gösterememiş ve baskı ne taraftan gelirse buna direnemeyerek ona göre karar almışlardır. 1914 yılındaki değişikliklerden sonra ise Âyan Meclisi'nin fesih kurumu üzerinde herhangi bir etkisi kalmamış ve yetki doğrudan ve şartsız olarak padişaha geçmiştir.

1914-1918 Mebusan Meclisi'nin Feshi (3. Yasama Dönemi)

4 Ağustos 1912 tarihli irade ile Meclis-i Mebusan feshedilmişti. 1909 yılında değiştirilen Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesine göre fesihden sonra üç ay içinde seçim yapılması ve yine 1909'da değiştirilen 43. maddeye göre de meclisin Kasım başında çağrısız olarak toplanması gerekmekteydi.¹⁰² Ancak bu arada Balkan Harbi patlak verince Kanun-ı Esasi'nin bu kurallarına uyulmayarak 25 Ekim 1912 tarihinde yayımlanan irade-i seniyye ile seçimin uygun bir zamana kadar ertelendiği ilan edilmiştir.¹⁰³

Bu arada harp nedeniyle Ahmet Muhtar Paşa istifa etmiş ve yerine daha koyu bir İttihat ve Terakki düşmanı olan Kâmil Paşa iktidara gelmiştir. Ancak Edirne'nin düşmana verileceği gerekçesiyle İttihatçılar, 23 Ocak 1913'te Bâb-ı Âli'yi basarak silah zoruyla Kâmil Paşa'yı sadarettten istifa ettirmişlerdir. Yerine nispeten İttihatçılara daha yakın olan Mahmut Şevket Paşa atanmıştır. Ancak onun da 11 Haziran 1913'te bir suikasta kurban gitmesi üzerine iktidara gelen Sait Halim Paşa Hükûmetiyle İttihatçılar artık “denetleme iktidarını” bırakıp “tam iktidar” olmuşlardır.¹⁰⁴ Bu şekilde yürütme gücüne tekrar hâkim olduktan sonra sıra yasama gücüne yani mecliste çoğunluk sağlamaya gelmiştir.

Sait Halim Paşa Hükûmeti, 1913 sonbaharında seçimlere gidileceğini ilan etmiştir. Ekim 1913'te seçimlere başlanmış olmasına rağmen Meclis ancak 14 Mayıs 1914 tarihinde açılabilmiştir.¹⁰⁵ Dolayısıyla 1912 yılındaki fesihden sonra Mebusan Meclisi ancak 20 ay sonra tekrar yasama faaliyetine başlayabilmiştir. Meclisin açık olmadığı süre zarfında ülke Kanun-ı Esasi'nin 36. maddesine

¹⁰¹ Karamustafaoğlu, *age.*, s. 119.

¹⁰² Cem Eroğul, “1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, *100. Yılında Jöntürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 110.

¹⁰³ Birinci, *age.*, s. 180.

¹⁰⁴ Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1987, s. 251.

¹⁰⁵ Demir, *age.*, s. 301-302.

dayanarak geçici kanunlarla (Kavanin-i Muvakkate) idare edilmiştir. Ancak bu durum geçici kanun gibi istisnai kurumların srekliştirilmesine neden olmuştur. 1908-1918 arasında 1061 geçici kanun çıkarılmıştır.¹⁰⁶ Vahdettin döneminde ıkarılan Geçici Kanun sayısı ise 621'dir.¹⁰⁷

Her ne kadar Hürriyet ve İtilaf Fırkası hukuken ortadan kalkmasa da fiilen ortada olmadığı için 1913-14 seçimlerinin hâkim gücü İttihat ve Terakki olmuştur. İttihatçılar bu sefer aday belirlemede daha seçici olmuşlardır. 1914 seçimlerinde seçilen 254 mebus arasında kendini İttihat ve Terakki muhalifi veya bağımsız olarak nitelendiren kimse bulunmamaktadır.¹⁰⁸

İttihatçılar hem yürütmeye hem de yasamaya hâkim olduktan sonra fesihle ilgili Kanun-ı Esasi değişikliklerini tekrar gündeme taşımışlardır. Sait Paşa'nın 1912 yılında sadrazamlıktan istifası sonrası yan Meclisi tarafından görüşülemeyen Kanun-ı Esasi değişiklikleri 25 Mayıs 1914 tarihinde yan Meclisi'nde görüşülmeye başlanmıştır. Aynı gün teklif üzerinde hiçbir değişiklik yapılmadan 48 oyla kabul edilmiştir. Bu kararla Kanun-ı Esasi'nin 7, 35. ve 43. maddeleri tadil edilmiş ve 73. maddesi kaldırılmıştır.

7. maddede yapılan değişiklikle, gerektiğinde 35. madde uyarınca meclisin feshi ile toplantı erteleme ve tatillerin toplamının o seneki yasama yılının yarısını geçmemek ve o seneki yasama döneminde süresini tamamlamak üzere Mebusan Meclisi'nin tecil ve tatilinin padişahın yetkisinde olduğu belirtilmiştir. 35. maddede ise bir geriye dönüş olmuş ve fesih kolaylaştırılmıştır. Tadil edilen maddeye göre, kabine ile mebusan arasında ihtilaf olan bir kanunun kabulünde Hkmet tarafından ısrar olunup Mebusan Meclisi tarafından çoğunlukla ve iki kere reddedilmesi durumunda kabinenin değiştirilmesi veya dört ay içinde seçim yapılmak ve toplanmak şartıyla Mebusan Meclisi'nin feshinin padişahın yetkisinde olduğu; ancak yeni meclisin önceki meclisin kararında ısrar etmesi durumunda mebusanın kararının kabulünün mecburi olacağı kaydedilmiştir. 43. maddede yapılan değişiklikle ise Meclis-i Mebusan feshedilmesi durumunda dört ay sonra toplanacak yeni meclisin toplantısının "içtimaı fevkalde" (olağanüstü toplantı) hükmünde olduğu belirtildikten sonra bu süre iki ay olarak belirlenmiştir.¹⁰⁹

Yapılan bu değişikliklerle, 1909 yılında yapılan tadillerle Meclisin feshini zorlaştıran engeller kaldırılmış ve kk farklarla İttihatçıların çok eleştirerek değiştirdikleri 1876 yılındaki şekle dönülmüştür. Özetle, yapılan değişikliklerle

¹⁰⁶ Tunaya, *age.*, I, s. 41.

¹⁰⁷ Tanör, *age.*, s. 175.

¹⁰⁸ Demir, *age.*, s. 329.

¹⁰⁹ MAZC, Devre 3, İçtima Senesi 1, İnikad 3, I, s. 32.

fesih için Âyan Meclisi'nden onay alma şartı kaldırılmış (7. madde), Hükûmetle Mebusan Meclisi arasında anlaşmazlık çıktığında, önce Hükûmetin değiştirilmesini öngören hüküm kaldırılmış, Hükûmetin önerisi meclisçe arka arkaya iki kez reddedildiğinde, Hükûmetin değiştirilmesi ya da Meclisi Mebusan'ın feshi şıklarından biri, padişahın tercihine bırakılmış ve fesih durumunda yeni meclisin dört ay içinde seçilip toplanacağı hükmü konmuştur (35. madde).¹¹⁰

Aslında İttihatçılar açısından 1912 şartlarında Meclise sevk edilen bu değişikliğe gerek kalmamıştı. Zira İttihatçılar bu değişikliği, 1908-1912 Meclisinde olduğu gibi, çoğunluğu kaybettikleri meclisi kolayca feshetmek için yapmak istemişlerdi. Ancak o tarihten sonra İttihatçılar tam ve tek parti olarak iktidara yerleşmişler ve meclis çoğunluğunu da tekrar elde etmişlerdi. Dolayısıyla 1914 yılında fesih müessesesine pek ihtiyaçları kalmamıştı.

Üçüncü Yasama Döneminde (1914-1918) fesihle ilgili son ve önemli bir değişiklik daha yapılmıştır. Hükûmetin değişiklik teklifi 14 Şubat 1916 tarihinde Mebusan Meclisi'nin gündemine gelmiştir. Teklifte 35. maddenin kaldırılması önerilirken, 7. maddede ise değişiklik isteniyordu. Hükûmet 7. maddenin "... dört ay zarfında intihap ve içtima etmek üzere ledel-iktiza Heyet-i Mebusan'ın feshi... hukuk-ı mukaddese-i Padişahidendir" şeklinde değiştirilmesini teklif etmiştir.

14 Şubat 1916 tarihinde toplantıya katılan 198 mebusan oyuyla anayasada yapılan değişiklik kabul edilmiş¹¹¹ ve görüşülmek üzere Âyan Meclisi'ne sevk edilmiştir. Konu 6 Mart 1916 tarihinde Âyan Meclisi'nde görüşülmüş ve yapılan oylamada 4'e karşı 36 oyla kabul edilmiştir.¹¹² Neticede Âyan Meclisi'nde kabul edilen değişiklikle fesihle ilgili olan 35. madde kaldırılmıştır. Bunun yanında yine fesihle ilgili olan 7. maddede yapılan değişiklikle, dört ay zarfında toplanmak üzere gerektiğinde Mebusan Meclisi'nin feshinin padişahın yetkisinde olduğu kabul edilmiştir.¹¹³ İttihatçılar bu son değişiklikle feshin önündeki bütün engelleri kaldırmıştır. Ancak İttihatçıların yaptıkları bu değişiklikler 1918 yılında aleyhlerine işlemiştir. İttihatçılarla arası iyi olmayan Sultan Vahdettin, 1918 yılında İttihatçıların çoğunluk olduğu Meclisi son değişikliğe dayanarak kolayca feshetmiştir.

1913 yılı sonrası fiilen hiçbir muhalefet partisi kalmamasına ve parlamentoda ezici bir çoğunluğa sahip olmalarına rağmen İttihatçıların feshin önündeki bütün engelleri kaldırmaları ilginçtir. İttihatçıların fesih yetkisini bu şekilde

¹¹⁰ Eroğul, *agb.*, s. 111.

¹¹¹ MMZC, Devre 3, İçtima Senesi 2, İnikad 28, II, s. 8-10.

¹¹² MAZC, Devre 3, İçtima Senesi 2, İnikad 37, s. 237-254.

¹¹³ MMZC, Devre 3, İçtima Senesi 2, İnikad 28, II, s. 8-10.

hiçbir şart aramadan kolaylaştırmaları, büyük bir ihtimalle, Birinci Dünya Savaşı gibi olağanüstü dönemlerin yaşandığı bir zamanda feshi parlamento üzerinde bir disiplin aracı olarak kullanmak istemelerinden kaynaklanmaktadır; zira fesihler bazı hukukçulara göre “*Parlamento bakımından da bir iç kolluk aracıdır*” ve “*tutkuları, taşkınlıkları önler, disiplini sağlar.*”¹¹⁴ Nitekim İttihatçılar her ne kadar 1914 sonrası parlamentoyu feshettirme teşebbüsünde bulunmamışlarsa da neredeyse hiç muhalefetin olmadığı meclisi sık sık tatil etmişler ve bu tatil süresinde birçok geçici kanun çıkarmışlardır.

Üçüncü Yasama Dönemi içinde İttihatçılar tarafından büyük ümitlerle girilen I. Dünya Savaşı devletin sonunu getirdiği gibi savaşa girişten sorumlu tutulan İttihatçıların da sonunu getirmiştir. Tevfik Paşa 11 Kasım 1918’de teşkil ettiği kabinesine İttihatçılardan ziyade padişaha yakın kimseleri almıştır. Dolayısıyla Hükûmet üzerinde İttihatçı etkisi bitirilmiştir. Bundan sonra sıra çoğunluğunu İttihatçıların oluşturduğu Meclise gelmiştir. Padişah da kendisi için tehdit olarak gördüğü Meclisi dağıtmak niyetindeydi. Bunun yanında işgal güçleri de Meclisin feshini istiyordu.¹¹⁵

Yukarıda da belirtildiği gibi, 9 Mart 1916 tarihinde yapılan Kanun-ı Esasi değişikliğiyle padişahın Meclisi feshetmesi önündeki bütün engeller kaldırılmıştı. 7. maddede yapılan değişiklikle, dört ay zarfında toplanmak üzere gerektiğinde Mebusan Meclisi’nin feshinin padişahın yetkisinde olduğu ifade edilmişti. Padişah 7. maddeye dayanarak 21 Aralık 1918 tarihinde Meclis-i Mebusan’ı feshetmiştir. Fesih iradesi aynı tarihte Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tarafından Mecliste okunmuştur. 21 Aralık 1918 tarihli fesih iradesi şöyledir:¹¹⁶

“Esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden naşi Meclis-i Mebusan’ın feshi iktiza etmiş ve Kanun-ı Esasimizin muaddel 7. Maddesinin fıkra-i mahsusası mucibince ledel-iktiza Heyet-i Mebusan’ın feshi hukuk-ı şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen meclis-i mezkurun bu günden itibaren bermucib-i kanun feshini irade eyledim.”

1912 yılındaki fesihler o tarihteki siyasi fırkaların çekişmelerinin bir sonucu olarak yapılmışken, 1918’deki fesih ise yukarıda da görüldüğü gibi daha çok Meclisin çoğunluğunu oluşturan İttihatçılarla anlaşamayan dönemin Padişahı Sultan Vahdettin tarafından yapılmıştır. Padişah, İttihatçıların 1916’da yaptıkları anayasa değişikliğine dayanarak hiçbir şarta bağlı olmayarak Meclisi feshedebilmiştir. Sultan Vahdettin yine bu değişikliğin sağladığı imkânla aynı 1918’de olduğu gibi “esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden” (zorlayıcı siyasi sebepler) dolay 1920 yılında da Meclisi kolayca feshedecektir.

¹¹⁴ Karamustafaoglu, *age.*, s. 66.

¹¹⁵ Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 168.

¹¹⁶ MMZC, Devre 3, İctima Senesi 5, İnikad 29, I, s. 363-364.

1920 Mebusan Meclisi'nin Feshi (4. Yasama Dönemi)

Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesinde fesihden sonra dört ay içinde seçimlerin yapılması net bir şekilde ifade edilmesine rağmen, 1918 fesih iradesinde yeni seçimlere dair herhangi bir açıklık olmaması Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde olduğu gibi meclisin bir daha açılmayacağı yönünde tartışmalara neden olmuştur. Bu tartışmalar üzerine 4 Ocak 1919 tarihinde Ahmet Tevfik Paşa Hükûmeti tarafından seçimlerle ilgili bir mazbata kaleme alınmıştır. Hükûmet mazbatasında, Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesi gereği meclisin feshinden sonra yine aynı madde gereğince dört ay içinde seçimler yapılması gerektiği; ancak ülkenin işgal altında olması ve seferberlik durumunun devam etmesinden dolayı seçime başlanmasının imkânsız olduğu, bu nedenle barış yapıldıktan sonra imkân hâsıl olduğu andan itibaren kanun gereğince dört ay içinde seçimlere başlanacağı belirtilmiştir.¹¹⁷ Dolayısıyla aynı 1912 yılında olduğu gibi seçimlerin uygun bir zamanda yapılacağı ifade edilmiştir.

Neticede 1919 yılında yapılan seçimlerde 168 mebus seçilmiş¹¹⁸ ve 21 Aralık 1918 tarihinde Sultan Vahdettin tarafından feshedilen Meclis, bu tarihten 1 yıl 22 gün geçtikten sonra 12 Ocak 1920 tarihinde 72 mebusun katılımıyla tekrar açılmıştır.¹¹⁹

Ancak, bu dönem fazla sürmemiştir. Zira mebuslar çeşitli yerlerden gelen telgraflar üzerine İtilaf Devletleri'nin Mondros Mütarekesi'ne dayanarak haksız işgallere başlamasına tepki göstermeye başlamıştır. Bunun yanında Meclis, 28 Ocak 1920 tarihinde oybirliğiyle Türk Kurtuluş Savaşı'nın siyasi manifestosu olan Misak-ı Milli Kararlarını kabul etmiştir. Meclisin bu şekilde Millî Mücadele'ye destek vermesi üzerine İtilaf Devletleri 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'u işgal etmiş ve Meclisi basarak mebuslardan Rauf, Vâsıf, Faik ve Şeref Beyler ile Numan Efendi'yi tevkif etmişlerdir. Bunun üzerine Bolu Mebusu Hilmi Bey ve 17 arkadaşı Meclis Başkanlığına “vazife-i mukaddesenin emniyetle ifasına imkânbağ bir hal ve vaziyetin tahassülüne intizaren umumî inikatların tehirini” talep eden bir önerge vermiş ve önerge oybirliği ile kabul edilmiştir.¹²⁰ Bu toplantı Osmanlı Mebusan Meclisi'nin son toplantısı olmuştur. Meclis bir daha toplanamamış ve böylece Osmanlı Devleti'nin parlamenter hayatı da fiilen sona ermiştir. Bu yasama döneminde 24 toplantı yapılmıştır.

Sadrazam Salih Paşa'nın 2 Nisan 1920 tarihinde istifasından sonra Hükûmeti kurmakla görevlendirilen Damat Ferit Paşa'nın tekrar iktidara gelmesi fiilen

¹¹⁷ Karaca, *age.*, s. 22-23.

¹¹⁸ Mahmut Goloğlu, *Üçüncü Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s. 51.

¹¹⁹ MMZC, Devre 4, İçtima Senesi 1, İnikad 1, I, s. 2.

¹²⁰ Önerge için bk. MMZC, Devre 1, İçtima Senesi 1, İnikad 24, I, s. 496.

kapanan Meclisin hukuken de sonunu getirmiştir. 5 Nisan 1920 tarihinde göre ve başlayan Damat Ferit'in ilk işlerinden biri Meclisin feshini sağlamak olmuştur. Zira Meclisin açılmasından kısa süre sonra 16 şubat 1920 tarihinde Edirne Mebusu şeref Bey, İzmir'in Yunanlılar tarafında işgaline müsaade edilmesi ve Kanun-ı Esasi hükümlerine aykırı olarak Divan-ı Harb-i rfi ve özel mahkemeler teşkil olunması gibi sebeplerden dolayı Damat Ferit Paşa Hükûmeti'nin Divan-ı li'ye sevkini isteyen bir soruşturma önergesi vermiştir. nerge kabul edilerek kur'a çekilmiş ve kur'a 4. şube'ye çıkmıştır.¹²¹ Bunun yanında yasal oturumların yapılmamasına rağmen bazı mebusların Mecliste bir araya gelmeleri işgalci glerin yanında Hkmetin ve Hürriyet ve İtilaşlıların tepkisine neden olmuştur.¹²² Diğer yandan, İstanbul Hükûmeti, dağılan Meclisin toplantılarına Ankara'da devam etmesi ihtimalini önlemek için de Meclisin feshini istiyordu.¹²³

Bütün bu nedenlerden ötürü Kanun-ı Esasi'nin 7. maddesine gereğince Meclisin feshedilmesine dair Damat Ferit Hükûmeti'nin nerisi 11 Nisan 1920 tarihinde Sultan Vahdettin tarafından onaylanmıştır.¹²⁴ Fesih iradesi şöyledir:¹²⁵

“Esbab-ı zaruriye-i siyasiyeden naşi Meclis-i Mebusan'ın feshi iktiza etmesine ve Kanun-ı Esasiyemizin muaddel 7. maddesinin fıkra-i mahsusası mucibince lede'l- iktiza Heyet-i Mebusan'ın feshi hukuk-ı şahanemiz cümlesinden bulunmasına binaen Meclisin ber-mucib-i kanun dört ay zarfında yeniden bilâ intihab içtima etmek üzere bugünden itibaren feshini irade eyledim.”

Osmanlı Dönemi'nde yapılan fesiHLere genel olarak bakıldığında, fesih hakkının parlamenter sistemin özüne ve değerlerine uygun biçimde işletilemediği dikkati çekmektedir. İktidar muhalefet kavgaları içinde kurum, demokratlaşamadan kalmış ve 1961 Anayasası yapımına kadar zihinlerde sevimsiz anılar ve kötü örnekler bırakmıştır. Bu kötü etkilerin sonucu olarak 1924 Anayasası'nda parlamenter nitelikte bir fesih hakkına yer verilmemiş, sadece öz fesih yetkisi tanınmıştır; hatta daha sonraki anayasaların hiçbirinde fesih kavramı kullanılmamış ve bunun yerine “seçimin yenilenmesi” tabiri tercih edilmiştir.¹²⁶

¹²¹ MMZC, Devre 4, İctima Senesi 1, İnikad 10, I, s. 105.

¹²² şerafetin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, II, Bilgi Yayınevi, Ankara 1992, s. 119.

¹²³ Goloğlu, *age.*, s. 151.

¹²⁴ Turan, *age.*, s. 119.

¹²⁵ “Meclis-i Mebusan Dn Feshedildi”, *Tasvir-i Efkâr*, 13 Nisan 1920, s. 1.

¹²⁶ Karamustafalu, *age.*, s. 194-203.

Sonuç

23 Aralık 1876 tarihinde Kanun-ı Esasi'nin ilanıyla Osmanlı Devleti, mutlak monarşiden meşrutî monarşiye geçmiş ve bu değişimin sonucu olarak eksik de olsa parlamenter sistem başlamıştır. Yasama-yürütme ilişkilerine uyum ve denge getirme temeline dayanan parlamenter sistemin ana ilkelerinden biri de yasama ve yürütmenin birbirlerini karşılıklı olarak etkileyecek şekilde araçlarla donatılmalarıdır. Yasama ile yürütme arasında birbirilerini karşılıklı etkileme araçları siyasî sorumluluk ile fesihdir. Meclis, Hükûmeti güvensizlik oyu vererek ya da güven istemini reddederek düşürmek ister veya düşürürse Hükûmet de meclisi fesihle tehdit eder ya da feshedebilir. Kısaca fesih yetkisi, parlamenter rejimde ortaya çıkacak kriz ve tehlikelere karşı bir güvenlik supabı ve kamu iktidarları arasındaki uyuşmazlıkların çözümünde, seçmenlerin kesin karar vermesini sağlayan sürecin, demokratik dayanağıdır. Parlamenter sistemde yasama ile yürütme arasında karşılıklı etkileme araçlarından biri olan fesih kurumu 1876 yılında ilan edilen Kanun-ı Esasi ile Türk anayasa sistemine girmiş ve çeşitli zamanlarda değişikliğe uğramakla birlikte, varlığını devletin sonuna kadar devam ettirmiştir.

Osmanlı Devleti'nde parlamento altı yasama dönemi olarak faaliyette bulunmuştur. Birinci Meşrutiyet Devrinde iki yasama dönemi, İkinci Meşrutiyet Devrinde dört yasama dönemi bulunmaktadır. Birinci Meşrutiyet döneminin ilk Meclisi 29 Ekim 1876 tarihli Geçici Talimatname'ye göre yapılan seçimler sonrası 19 Mart 1877 tarihinde toplanmış ve 28 Haziran 1877 tarihinde faaliyetine son vererek dağılmıştır. Kanun-ı Esasi'ye göre meclisin süresi dört sene olmasına rağmen, bazı hukukçulara göre anayasal değere sahip olan, Geçici Talimatname'de meclisin süresi üç ay olarak belirlendiği için bu süre dolunca, on günlük uzatmadan sonra, Meclis kendiliğinden dağılmıştır. Dolayısıyla bu meclisin normal yollardan dağıldığını ve bir fesih olayı olmadığını kabul etmek gerekmektedir. 13 Aralık 1877 tarihinde açılan İkinci Meclis ise 13 Şubat 1878 tarihli irade ile süresiz tatil edilmiştir. İkinci Meclisin 30 yıl süren tatili birçok anayasa hukukçusu tarafından farklı değerlendirilmiştir. Bazıları meclisin feshedildiğini belirtirken bazıları da durumu tatil, tehir, kapatma gibi terimlerle ifade etmişlerdir. Ancak anayasa hukuku açısından bu tatil kararına, tartışmaya açık olmakla birlikte, fesih denmesi mümkün değildir.

Osmanlı Devleti'nde parlamento 30 yıllık bir aradan sonra 1908 yılında tekrar açılmıştır. 1908-1920 arasında Osmanlı Parlamentosu dört yasama dönemi olarak faaliyette bulunmuştur (1908-1912, 1912, 1914-1918, 1920). Bu dört yasama döneminde de parlamento normal süresini tamamlayamadan feshedilmiştir. Fesih anayasal bir kurum olmasına rağmen bu dört fesih de Kanun-ı Esasi'yi zorlayarak yapılmış ve parlamenter sistemi zedelemiştir. Fesih kurumu bu dönemde kötüye kullanılarak özellikle muhalefeti bastırma ve

susturma aracı olarak kullanılmıştır. Bu durum Birinci ve İkinci Yasama Dönemlerinin feshinde açıkça görölmektedir. Birinci Yasama Dönemi'ndeki (1908-1912) fesih muhalefetten kurtulmak için İttihatçılar tarafından yaptırılırken, İkinci Yasama Dönemi'ndeki (1912) fesih ise muhalifler tarafından Meclisteki İttihatçı çoğunluktan kurtulmak için yaptırılmıştır.

İkinci Meşrutiyet'te fesih kurumunun kötüye kullanılmasında 1908 devrimini gerçekleştiren İttihatçıların tutumu önemli rol oynamıştır. İkinci Meşrutiyetin ilk zamanlarında sınırsız fesih hakkına karşı çıkan ve bu konuda II. Abdülhamit'i eleştirerek tahttan indiren İttihatçıların iktidarlarında Kanun-ı Esasi'de en çok oynadıkları kurum fesih olmuştur. İttihatçılar mevcut siyasi durumlarına göre Kanun-ı Esasi'deki fesih maddeleri olan 7. ve 35. maddelerde sık sık değişikliğe gitmişlerdir. Birinci Meşrutiyet Dönemi'nde tatilin 30 yıl sürmesinden etkilenen İttihatçılar bir daha böyle bir durumla karşılaşmamak için 1909 yılında meclisin feshini zorlaştırmışlardır; ancak meclisteki çoğunluğu kaybedip, Mehmet Reşat gibi her istediklerini yaptırabildikleri bir padişah bulunca 1912 yılında meclisin feshini tekrar kolaylaştırmak için harekete geçmişler ise de bu değişikliğine ancak 1914 yılında gerçekleştirebilmişlerdir. 1916 yılında ise 35. madde kaldırılmış ve 7. maddede yapılan değişiklikle de dört ay zarfında seçim yapılmak şartıyla gerektiğinde Mebusan Meclisi'nin feshinin padişahın yetkisinde olduğu ifade edilerek bütün yetki herhangi bir şarta bağlanmadan padişaha verilmiştir. Bununla birlikte yaptıkları bu değişiklikten kendileri yararlanamamıştır. Bu değişikliklere dayanarak Sultan Vahdettin 1918 yılında İttihatçıların çoğunluk olduğu Meclisi kolayca feshetmiştir. Sultan Vahdettin yine bu değişikliğine dayanarak 1920 yılında toplanan ve 18 Mart 1920'de toplantılarına ara veren son Osmanlı Mebusan Meclisini de feshetmiştir.

Osmanlı Dönemi'nde feshin kötüye kullanılması bazı istisnai kurumların süreklileştirilmesine de neden olmuştur. Süreklileşen bu kurumlardan biri kanun-ı muvakkatlerdir (Geçici Kanun). 1912 feshinde sonra savaşlardan dolayı iki yıl seçim yapılamamış ve yasalar geçici kanun olarak çıkarılmıştır. Bunun yanında Meclis savaş dolayısıyla sık sık tatil edilmiş ve tatil süresince de geçici kanunlar çıkarılmıştır. 1908-1918 yılları arasında 1061 geçici kanun çıkarılmıştır.

Sonuç olarak, özellikle İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde fesih hakkı sistemin özüne ve değerlerine uygun işletilememiştir. Bunun yanında belirtilen dönemde parlamenter sistemin önemli unsurlarından biri olan fesih kurumu ile sık sık oynanması ve anayasal zorlamalarla suiistimal edilerek amacı dışında kullanılması, Cumhuriyet dönemi anayasa yapıcılarının üzerinde etkileri günümüze kadar gelecek olan oldukça olumsuz bir miras bırakmıştır. Bu olumsuz mirasın sonucu olarak 1924 Anayasası'nda parlamenter nitelikte bir fesih hakkına yer verilmemiş; sadece öz fesih yetkisi tanınmıştır. Hatta daha sonraki anayasaların

hiçbirinde fesih kavramı kullanılmamış ve bunun yerine “seçimin yenilenmesi” tabiri tercih edilmiştir.

Kaynaklar

Arşiv Kaynakları

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)
Dabilye Siyasiye Evrakı (DH-SYS), 50.65.14.

Resmî Yayınlar

Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi (MAZC), Devre 1, 2, 3. TBMM Yayınları

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi (MMZC), Devre 1, 2, 3, 4. TBMM Yayınları

Kitaplar, Makaleler ve Tezler

AHMAD Feroz (1995) *İttihat ve Terakki*, Çev. Nuran YAVUZ, Kaynak Yayınları, İstanbul.

AKŞİN Sina (1986) I. Meşrutiyete Son Verilmesinin Sebepleri, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 4, Sayı 1, Ankara, s. 96-118.

AKŞİN Sina (1987) *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

AKYILDIZ Ali (2003) Meclis-i Âya'n, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28, Ankara, s. 243-244.

ARMAĞAN Servet (1967) Türkiye'de Parlamento Seçimleri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 33, Sayı 3-4, İstanbul, s. 45-100.

ARSEL İlhan (1953) Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, s. 194-211.

BAYKAL Bekir Sıtkı (1960) Birinci Meşrutiyete Dair Belgeler, *Belleten*, Cilt XXIV, Sayı 96, s. 601-636.

BİRİNCİ Ali (1990) *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah Yayınları, İstanbul.

ÇAĞLAR Taha Enes (2019) Parlamentonun Feshi, *Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul.

DAL Kemal (1984) *Türk Esas Teşkilat Hukuku*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara.

DEMİR Fevzi (2007) *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri*, İmge Kitabevi, Ankara.

EROĞUL Cem (2010) 1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri, *100. Yılında Jöntürk Devrimi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, s. 85-139.

GAZEL Ahmet Ali (2005) Birinci Meşrutiyet Parlamentosunda Parlamenter Denetim: İstizah (Gensoru), Meclis Araştırması, Meclis Soruşturması,

- Genel Görüşme, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 17, Konya, s. 267-294.
- GOLOĞLU Mahmut (2006) *Üçüncü Meşrutiyet*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları İstanbul.
- İRTEM Süleyman Kani (2004) *Birinci Meşrutiyet ve Sultan Abdülhamit*, Haz: Osman Selim KOCAHANOĞLU, Temel Yayınları, İstanbul.
- İSLAM Nadir Latif (1966) *Türkiyede Gensoru ve Meclis Tabkikatzı*, Kardeş Matbaası, Ankara.
- KARAL Enver Ziya (2007) *Osmanlı Tarihi (1876-1907)*, Cilt: VIII, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- KARAMUSTAFAOĞLU Tuncer (1982) *Yasama Meclislerini Fesih Hakkı*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- KİLİ Suna-GÖZÜBÜYÜK A. Şeref (2000) *Türk Anayasa Metinleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- KUBALI Hüseyin Nail (1960) *Türk Esas Teşkilat Hukukunu Dersleri*, Tan Matbaası, İstanbul.
- Mahmud Celâleddin Paşa (1983) *Mirat-ı Hakikat*, Hazırlayan: İsmet MİROĞLU, Berekat Yayınevi, İstanbul.
- OĞUZ Ahmet (2010) *Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan*, Grafiker Yayınları, Ankara.
- OKANDAN Recai [Galip] (1947) 7 Zilhicce 1293 Kanunu Esasisine ve Bunun Muaddel Şekillerine Göre İcra ve Teşri Fonksiyonlarıyla Bunları İfa Edecek Organlar Arasındaki Münasebetler, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt 13, Sayı 1, İstanbul, s. 3-22.
- (1957) *Ámme Hukukumuzun Ana Hatları*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- ÖKLEM Necdet (1982) *1877 Meclisi Mebusanı*, İzmir.
- ÖZBUDUN Ergun (1962) *Parlamentar Rejimde Parlamentonun Hükkümeti Murakabe Vasıtaları*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara.
- TANÖR Bülent (1996) *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)*, Afa Yayınları, İstanbul.
- TUNAYA Tarık Zafer (1952) *Türkiye'de Siyasî Partiler (1859-1952)*, Arba Yayınları, İstanbul.
- (1960) *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul.

----- (1985) 1876 Kanun-ı Esasisi ve Türkiye'de Anayasa Geleneği, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, I, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 27-39.

----- (1998) *Türkiye'de Siyasal Partiler*, I, İletişim Yayınları, İstanbul.

TURAN Şerafettin (1992) *Türk Devrim Tarihi*, II, Bilgi Yayınevi, Ankara.

TÜRKGELDİ Ali Fuad (1987) *Görüp İşittiklerim*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

US Hakkı Tarık (1939) *Meclis-i Meb'usan Zabıt Ceridesi (1293=1877)*, I, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphane İstanbul.

----- (1954) *Meclis-i Meb'usan*, II, Vakıf Gazete Matbaa Kütüphane, İstanbul.

UZUNÇARŞILI İ. Hakkı (1956) İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlan Edildiğine Dair Vesikalar, *Belleten*, Cilt XX, Sayı 77, s. 103-174.

Sürelî Yayınlar

Tanin

Teşkilat

Teminat

Tasvir-i Efkâr

İfham